ULIČNI ČISTAČ CIPELA: DRŽAVNI TERORIZAM BEZ PRESEDANA U POVIJESTI ČOVJEČANSTVA

Ozren Žunec. *Gutaljinščik: Pasternak, Macbeth i logika Staljinove apsolutne diktature*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatsko katoličko sveučilište, 2023., 689 str.

Knjiga *Gutaljinščik: Pasternak, Macbeth i logika Staljinove apsolutne diktature* jest opsežna i temeljita analiza političkog sustava Sovjetskog Saveza od ustanovljavanja do sredine 1950-ih, razdoblja vladavine Josifa Visarionoviča Džugašvilija Staljina, staljinizma kao ideologije, načina i stila vladanja, staljinizma kao diktature koja predstavlja najstrašniji iskaz moći i letalnosti u povijesti. Knjiga je objavljena 2023. u suizdavaštvu Hrvatske sveučilišne naklade i Hrvatskog katoličkog sveučilišta. Organizacijski, knjiga se sastoji od Predgovora i deset poglavlja kao međusobno povezanih cjelina koje su relevantne u obradi teme te zaključka. Deset središnjih poglavlja podijeljeno je na ukupno 75 potpoglavlja. Popis korištene i citirane literature (knjige i članci, pravni akti, dokumenti, medijski izvori) naveden je na 21 stranici (300-tinjak bibliografskih jedinica). U impresivnom broju od 2805 bilješki (55 u Predgovoru i 2750 u glavnom tekstu) dana su dodatna, šira obrazloženja određenih tematskih dijelova, usporedbe i bibliografski izvori.

Predgovor knjige u sadržajnom smislu ističe okvire nastanka i cilj knjige uz postavljanje presudnih istraživačkih pitanja, dok se u metodološkom osvrće na specifičnosti transliteracije i transkripcije ruskih imena i riječi, leksik i prijevode ruskih autora te način citiranja. Knjiga *Gutaljinščik* predstavlja misaono produbljeno razumijevanje diktature kao jednog od glavnih povijesnih i političkih fenomena 20. stoljeća. Ona je izvještaj o rezultatima istraživanja o tome kako se uopće moglo dogoditi da se jedna pažljivo promišljena i temeljem gotovo cjelokupne europske filozofijske i humanističke tradicije koncipirana utopija pravednog društva i potpunog oslobođenja čovjeka pretvori u krvavu diktaturu s milijunima strijeljanih i umorenih te desetinama milijuna zatvorenih u kaznene logore (11–12). Kao teorijski okvir za razumijevanje Staljinove diktature autoru je poslužio Shakespeareov *Macbeth*. U komparativnom prikazu diktatura Macbetha i Staljina, autor izlaže argumente i analize za razumijevanje motiva diktatora, okolnosti i uvjete nastanka diktatura te ocrtava njihovu fenomenologiju. Temeljni predmet istraživanja (totalitarizam, tiranija, diktatura) pozicioniran je kao formula koja može objasniti strukturu suvremenog političkog trenutka (primarno ulogu postsovjetske Rusije u međunarodnom poretku). Ozren Žunec u tom okviru postavlja niz istraživačkih pitanja. Kako je moglo doći do toga da se projekt savršenog društva ostvaruje najstrašnijom represijom? Zašto su tijekom ostvarivanja ideje koja je pokrenula revoluciju ubijeni svi koji su revoluciju proveli, uključujući i Staljinove bliske suradnike i pristaše? Zašto su optuženi na procesima priznavali najnevjerojatnije zločine i u času odvođenja na strijeljanje zazivali Staljinovo ime i kleli mu se na vjernost? Koliko su ti i mnogi drugi apsurdi koje je porodio staljinizam odlučni za razumijevanje naravi i ocjenu cijelog komunističkog projekta, ali i politike uopće? Jer, što ako staljinizam nije samo jedna neobična, izvanredna, neusporediva socijalno-patološka epizoda, nego je riječ o politici kao takvoj, koja se pojavljuje na mnogim mjestima svjetske povijesti. Što ako Staljin nije bio luđak, paranoik, sadist ili

sirova budala gladna moći za kojom je hlepio radi kompenzacije vlastitih nedostataka? Što ako njegova diktatura nije posljedica neke njegove osobne psihološke aberacije, nego sustav koji je logično i racionalno konstruiran s ciljem maksimalizacije političke učinkovitosti i civilizacijskog preobražaja zemlje? Što ako Staljin nije nikakav orijentalni despot ni pojava strana zapadnoj civilizaciji, nego upravo jedan od njezinih proizvoda (12)? Sumirajući rezultate istraživanja, Ozren Žunec u Predgovoru ističe da je Staljinova era diktatura koja pokazuje što se događa i koje posljedice nastaju kad se logika u politici koristi konsekventno, ali vrijednosno neutralno i bez obzira na posljedice, odnosno bez moralne zadrške i ne poštujući elementarne ljudske vrijednosti (12). Uz razumijevanje Staljinove diktature zasebno, cilj je knjige kroz razumijevanje tog temeljnog predmeta istraživanja razumjeti u kojoj je mjeri staljinizam određujući i za koncepte zapadne politike uopće (12–13).

Prva tri poglavlja knjige (*Uvodna razmatranja: Pasternak, Macbeth i Staljin; Vrela i njihova vrijednost; Macbethova tiranija*) na stanovit način su uvodna poglavlja. Kao teorijski okvir za razumijevanje Staljinove diktature autoru je poslužio *Macbeth* Williama Shakespearea. Autor u trećem poglavlju analizira Macbetha kao povijesnu ličnost (srednjovjekovni škotski kralj, oko 1005-1057), njegov uspon na vlast i usporedbu sa Staljinom, Macbetha kao diktatora te načela i logiku njegove tiranije. Ta se usporedba može učiniti neutemeljenom budući da je jedan književni, a drugi povijesni lik; to je usporedba između pjesničke fikcije i povijesnih događaja. Usprkos velikom vremenskom „jazu" (900 godina ako se računa „povijesni" Macbeth ili više od 400 godina računa li se vrijeme od nastanka Shakespeareove tragedije) te potpuno promijenjenim političkim, kulturnim, tehnološkim i socijalnim uvjetima u kojima su nastale i postojale, ove su diktature začuđujuće usporedive (55). U toj usporedivosti naslućuje se da je logika kojom diktature nastaju univerzalna i zajednička svima ili većini diktatorskih režima; dodatno, budući da nije drugo nego do krajnjih konsekvencija i ekstrema sprovedena bit cijele politike i onog političkog, diktatura je na neki način jezgra i slika svake politike (55–56). Usporedba s Macbethom nameće se sama od sebe, već i po tome što su obojica bili zavedeni znanjem u koje su ovako ili onako proniknuli i za koje su mislili da je neosporno i istinito te da ga nije potrebno podvrgnuti nikakvoj kritici ili propitivanju. Pokazalo se da je to bila pogreška koja je u Macbethovu slučaju glave stajala dijelove škotske elite i njega samoga, a u Staljinovom milijune drugih (12–13). Staljinistička je diktatura *mutatis mutandis* usporediva s Macbethovom samovlašću: dvojbeni legitimitet vladara, sveprisutni teror, ubojstva političkih protivnika, eksterminacije cijelih skupina, čistke, programirana glad kao oblik terora, patnja naroda, neutralizacija svake oporbe, zabrana slobodnog govora i dirigirana propaganda, sve to karakteristike su i Staljinova i Macbethova režima (30). Usporedi li se razvitak „karijere" Shakespeareova Macbetha i one Staljina prije dolaska na vrh vlasti, uočit će se da su obojica bili lojalni, korisni i učinkoviti suradnici i doglavnici svojih nadređenih, odnosno prethodnika, Macbeth spram Duncana kao škotskog kralja i Staljin spram Lenjina kao vođe revolucije (65). Macbetha su na akciju potaknula proroštva koja je dobio od suđenica (vještica) i koja su mu izgledala kao apsolutno sigurna i neoboriva te se činilo da se ona zbog svoje očitosti naprosto moraju ostvariti. Vještice su mu uvjerljivo stavile u izgled postizanje kraljevske časti i zajamčile mu uspjeh i nepobjedivost (73). U borbi za vlast sa svojim konkurentima (Banquo i Lav Trocki), koji su za to nominirani od prethodnih lidera (kralj Duncan i Vladimir Iljič Lenjin), obračun je bio smrtonosan. U svakom slučaju, oba tiranina kreću u pohod

na osvajanje vlasti tako da se njihovi dotadašnji drugovi i suborci transformiraju u opasne neprijatelje i da se daljnja aktivnost sastoji u njihovoj eliminaciji. Važnost Banqua u radnji tragedije te sveprisutnost (stvarnog i imaginarnog) Trockog u čistkama pokazuju da tiranija ne može bez smrtnih neprijatelja i da je jedan od njenih prvih rezona i opravdanja represivnih aktivnosti odlučna borba protiv njih (71). Kralj je Duncan svog prvorođenca Malcolma odredio za prijestolonasljednika, zbog čega Macbeth uviđa da će stvari morati uzeti u vlastite ruke ako želi da se proroštvo ostvari. To je prijelomni trenutak u kojem Macbeth zaključuje da ga usprkos proroštvu povijest neće sama od sebe dovesti na prijestolje, nego da se i sam mora angažirati: postaje i zločinac, odlučuje se na ubojstvo kralja Duncana (75).[1] Macbethova vladavina bila je tiranska, odnosno, današnjim rječnikom kazano, diktatura. Na kraju toga procesa, u kojem se nižu ubojstva i masovni pokolji, bit će ubijen i sam Macbeth. Zašto je Macbeth povjerovao proroštvu i prihvatio biti subjekt povijesti te od toga nije odustao ni kad je vrlo brzo postalo jasno da će samo ubojstvima, dakle zločinima, „potvrditi" istinitost proroštva? I zašto onda, suočen s očitim znakovima da je proroštvo ako ne potpuno lažno, a ono barem zavodljiva maliciozna klopka, Macbeth prihvaća biti njegov realizator i odvodi i sebe i zemlju u katastrofu (76–77)? Pogrešno čitanje i zaključivanje temelj su i uzrok njegove tragedije. Zbog pogrešnih racionalizacija, zbog izvođenja zaključaka iz neistinitih premisa, Macbeth je krivo zaključio da mu „čudno znanje" omogućava zločin i osigurava uspjeh i nekažnjivost. Za usporedbu, Staljinova fascinacija „marksizmom-lenjinizmom" također je počivala na uvjerenju da u tom nauku na najsigurniji način otkriva budućnost; kao i kod Macbetha, i tu su posljedice bile krvava diktatura, bezbrojne smrti, neizreciva patnja i destrukcija (102). Politički emigranti oslikavaju Škotsku pod Macbethom kao mračnu, genocidnu, zločinačku autokraciju, koja nema legitimiteta, u kojoj zakoni ne vrijede, u kojoj nema oporbe i koja počiva isključivo na teroru, nasilju i strahu (79). U borbi da dođe na vlast i da se na vlasti održi, Macbeth je osobno ubio četvero ljudi: kralja Duncana, dvojicu njegovih stražara i, u završnoj borbi, mladog Siwarda, dok broj ljudi koje je Macbeth dao ubiti nije moguće utvrditi. Broj Staljinovih žrtava je daleko veći i penje se na milijune uhićenih i gotovo 700.000 osuđenih na smrt i strijeljanih samo u razdoblju Velikog terora od 1936. do 1938. godine. Brojevi su neusporedivi, ali su presudni smisao i razlog progona i način odabira žrtava. Važno je uvidjeti da su i Macbeth i Staljin ubijali iz istog razloga: Macbeth da dođe na vlast i da se na njoj održi, a Staljin da ostvari i sačuva apsolutnu vlast (80).

Prvo poglavlje usmjereno je na sovjetskog književnika i nobelovca (pod pritiskom režima nije primio nagradu) Borisa Pasternaka. Kao prevoditelj Shakespeareovih djela Boris Pasternak je proširio shvaćanje Macbetha, naime prepoznao je „macbethovski režim" u Sovjetskom Savezu u kojem je živio, a staljinizam osobno (makar ne s tragičnim posljedicama) iskusio.

Četvrto poglavlje nosi naslov *Pripremni procesi normalizacije Staljinove apsolutne diktature*. Ističe se da se diktatura utemeljena na bezobzirnoj represiji kao načinu vladavine pripremala i polako oblikovala od dolaska Staljina na mjesto generalnog sekretara Svesavezne komunističke partije (boljševika)[2] 1922. godine. Pripreme su stvorile situaciju u

[1] Identično kao i u staljinizmu, korišteni su lažne optužbe i podmetanje dokaza za opravdanje vlastitih činova. Nakon ubojstva kralja, njegovi čuvari su bili osumnjičeni za izravne izvršitelje. Kada je Macbeth kralja ubio, Lady Macbeth je krvave bodeže stavila uz stražare koje je prethodno alkoholizirala i umrljala im ruke krvlju, tako da izgleda kao da su oni ubojice (83).

[2] Od 1952. Komunistička partija Sovjetskog Saveza (KPSS).

kojoj su se i najbrahijalnije manifestacije diktature činile kao normalne, prihvatljive, nužne i logične u odnosu na političke ciljeve pokreta. Ipak, početak diktature i masovne represije bio je obilježen dvama ključnim događajima iz 1934. godine: XVII. kongresom Svesavezne komunističke partije (boljševika) na kojem je Staljin partijska tijela popunio svojim kadrovima i pobjedonosno okončao borbu za vlast te ubojstvom Sergeja Kirova, mladog sanktpeterburškog političara, člana Politbiroa, što je bio okidač rasplamsavanja represije i početak Velikog terora (105). Dolazak Staljina na čelo Sekretarijata imao je dalekosežne posljedice. Na toj prividno samo „potpornoj" i „tehničkoj" poziciji Staljin je imao pregled nad svim događajima u partiji i zemlji, preko čega je počeo razvijati političku moć i utjecaj te započeo neke ključne procese koji će transformirati partiju, a njega dovesti na čelo partije i države. Kao čelniku tako pozicioniranog Sekretarijata Staljinu je silno ojačala politička moć te se iz voditelja Sekretarijata počeo pretvarati u vođu, prvo partije, zatim nacije, i na kraju, „svega čovječanstva" (106). Pri tome se kroz nekoliko godina uspješno obračunao s potencijalnom i stvarnom opozicijom u kojoj su bili: Grigorij Zinovjev, Nikolaj Buharin, Lev Kamenjev i Lav Trocki. Staljin je sve te obračune vodio vješto i lukavo; primjerice, opoziciji nije suprotstavljao svoje stavove, nego Lenjinove, tako da su opozicionari izgledali kao rušitelji oca same revolucije, a on njegov branitelj (107). Ovladavanje državnim aparatom i njegovo korištenje bilo je ključno pitanje za učvršćenje vlasti partije. Veličina i moć aparata nisu bili prijetnja partiji, nego obratno: što je aparat postajao veći i moćniji, to je i moć partije bila veća. Zato je Staljinova diktatura koja je nastajala bila ujedno i „diktatura birokracije". Staljin je aparat podredio partiji, a partiju sebi i svojoj diktaturi, što je utemeljeno označeno „totalnom" ili „apsolutnom birokracijom" (110). Tri su pretpostavke da bi takav aparat mogao vođinu volju prenositi – mora biti vrlo brojan i posvuda raširen, drugo, aparat ne smije imati svoje nezavisne agende ili načela djelovanja niti svoj autonomni legitimitet, nego uvijek i u svemu mora prenositi samo volju vođe i, treće, aparat mora biti nadležan za sve segmente života ljudi i nacije (111). Da bi mogao provesti vođinu volju, i to svugdje, aparat je bujao, svaki se problem rješavao novom administracijom, novom komisijom, novim nadleštvom, novim ljudima te je tako reproducirao samog sebe (112). Prijetnja povlačenjem s pozicije postalo je Staljinovo često korišteno oružje u unutarstranačkim borbama za vrh vlasti. Prvu ostavku podnio je već na XIII. kongresu (svibanj 1924.), drugu na sjednici Politbiroa 1924., treću na XV. kongresu 1927. godine. Sve je ostavke partija odbila. Partija se nije za Staljina opredijelila unatoč tome što se prikazao kao beskompromisni likvidator, nego upravo zato što se tako prikazao. Očito je da je partija tada procijenila da hoće i da treba upravo vođu kakav je Staljin i koji nije krio što je glavna karakteristika njegove politike. Maestralni potez s podnošenjem ostavki ima još jednu značajnu crtu. Na spomenutim kongresima Staljin se nije natjecao za dužnost, nije tražio da bude izabran jer bi ga to dovelo u zavisnost od onih koji mu daju mandat, nego se dao izabrati tako da je podnio ostavku i pustio da ona bude odbijena, čime su oni koji su se zadržali na dužnosti došli u zavisnost od njega. Dakle, ne želi i ne traži ništa od njih, nego oni nešto žele i traže od njega. On će im udovoljiti, učinit će za njih ono što oni očekuju i što im treba zato što mu nisu dali da ode. Ne čine oni njemu uslugu, nego on njima; ne mora on biti zahvalan njima, nego oni njemu. Jednom uspostavljen, taj će se odnos, korak po korak, pretvoriti u to da ne odgovara on partiji, nego partija njemu. Kao što se u povijesti već više puta dogodilo, ljudi su u relativno demokratskoj proceduri slobodno izabira-

li diktaturu i diktatora. XV. kongres bio je trenutak kad je postavljen temelj apsolutnoj diktaturi (116). Najzlokobniji moment odbijanja Staljinove ostavke na XV. kongresu je činjenica da Staljin nije tajio što je njegov politički meta program: čistka. Nevjerojatno je da 1669 delegata na tom kongresu, dakle iskusnih političara i ljudi odanih ciljevima socijalističke revolucije, katastrofalno previdi ne baš uvijeni nagovještaj terora koji će uslijediti za koju godinu (117–118). Nikome od njih – većina delegata nestat će u čistkama i teroru tridesetih godina – očito ni na kraj pameti nije bilo da su odbili ostavku svoga krvnika i grobara (118). Provedbom gigantske kolektivizacije 1927–1928, socijalnom revolucijom na selu, partija se suglasila da se sila ugradi u sustav, čime je nasilje i službeno postalo sredstvo provođenja društvenih promjena i izgradnje socijalizma (121). Socijalistička revolucija je „dijalektički" spojila opću destrukciju i veliku izgradnju tako da je Staljin na XVI. kongresu 1930. revoluciju mogao prikazati kao paradoks: „Represija je nužni element napretka." Na XVII. kongresu 1934. godine taj je stav pojačao stavom da je represija neophodan uvjet komunizma, odnosno besklasnog društva (122). Staljinova koncentracija na konačni cilj i odlučnost da bude postignut također su išli u prilog prihvaćanja njega kao omnipotentnog diktatora koji neće prezati ni od čega u nastojanju da „revolucionarna stvar" bude postignuta (123). Nekoliko je točaka označilo početak masovne, prave „staljinističke" represije. Začetak Gulaga predstavlja osnivanje logora na Solovjeckim otocima (Solovki) u Bijelom moru 1923. godine. Godine 1929. Staljin je odlučio da se model logora na Solovjeckim otocima raširi po cijelom Sovjetskom Savezu i tako je nastao infamni arhipelag. To je godina koja se smatra i početkom sustava Gulaga: počeo je i proces kolektivizacije poljoprivrednih gospodarstava. Seljaci su svoju zemlju, blago, alate i strojeve morali predati u zajednička gospodarstva, kolhoze. Protivnici kolhoza određeni su kao neprijatelji režima. Istaknutiji oponenti su strijeljani, a neposlušne obitelji prognane u Sibir. Prema procjenama, represijom povezanom s kolektivizacijom i dekulakizacijom bilo je pogođeno između osam i pol i devet milijuna ljudi (132). „Trojke" i „specijalna vijeća" kao izvansudska tijela koja izriču smrtne i logorske kazne u vrijeme Velikog terora široko su korištena sredstva represije; od 1934. godine njih je osnivao i vodio Komesarijat za unutarnje poslove (NKVD) te je tako nesudsko kažnjavanje normalizirano i postalo je samorazumljivo iako se takav postupak protivi temeljnim načelima prava i pravde. To je i razdoblje početka masovne denuncijacije (dostava) građana i podnošenja optužbi režimu. Likvidacija „kulaka" prethodila je Velikoj gladi u Ukrajini (1932–1933), a najvjerojatnije je bila i jedan od njenih uzroka. U Ukrajini, Rusiji i Kazahstanu umrlo je oko pet i pol do osam milijuna ljudi, od toga je u Ukrajini *holodomor* (ubijati izgladnjivanjem) odnio 3,3 milijuna ljudi (136). U ovom razdoblju normalizacije apsolutne diktature uvedene su još neke novosti, primjerice velika javna suđenja. Tijekom plana petogodišnjeg ekonomskog razvoja iz 1928. u nizu slučajeva suđeno je (prvi politički sudski proces zbog propusta u izgradnji i proizvodnji bio je tzv. „Rudarski slučaj" 1928. u Donbasu) tehničkim stručnjacima koji su izrazili neslaganje s postavljenim ciljevima i načinima ili su, iako su doslovno slijedili odluke partije, bili neuspješni u izvršenju zadaća, nerijetko iz posve objektivnih uvjeta i tehničkih razloga o kojima politički planeri izgradnje nisu vodili računa. Partija je stvar objasnila kao kontrarevolucionarnu djelatnost tehničkih stručnjaka koji sabotiraju izgradnju za račun kapitalističkih sila. Optuženi su nerijetko sve priznavali i iznosili podrobnosti koje su potkrepljivale fantastične optužbe, pa su tako i sami sudjelovali u fabriciranju optužbi protiv sebe.

Peto poglavlje, kao središnji dio knjige, analizira masovnu represiju. Povod za pokretanje masovnih represalija i serije „vihora smrti" bio je atentat na Sergeja Kirova (1. prosinca 1934.), neuspješno nominiranog za generalnog sekretara partije. Temelj represije je XVII. partijski kongres iz 1934. koji je nazvan „Kongres pobjednika" jer je došao u vrijeme kad je postalo bjelodano da je komunistička revolucija u SSSR-u pobijedila, da je vlast boljševika sigurna i da su socijalistički društveni odnosi institucionalno utvrđeni. To je potvrđeno na XX. kongresu KPSS-a 1956., prvom poslije Staljinove smrti, na kojem su otpočeli procesi „destaljinizacije". Generalni sekretar Nikita Hruščov u svom „tajnom referatu" istaknuo je da u osvit početka Velikog terora u drugoj polovici tridesetih nije bilo spomena vrijednih ugroza socijalizma te nije bilo ni potrebe za represalijama koje su uslijedile. Drugim riječima, u vrijeme kad je pokrenut Veliki teror nije postojala nikakva ozbiljnija opasnost za boljševičku vlast i sovjetsku državu (143). Teror prvih godina nakon revolucije („crveni teror") bio je masovan po opsegu i generički po ciljevima, odnosno bio je usmjeren na iskorjenjivanje cijelih klasa, ali je u sebi već nosio klice postupaka koji će u Velikom teroru biti razvijeni do neslućenih razmjera, kao što je potpuna irelevantnost materijalnih dokaza i dostatnost da se uspostavi samo jedna, makar i slučajna povezanost optuženog s proskribiranom skupinom. Veliki teror nije stoga bio potpuno iznenađenje, ali je neobična novost staljinističkog terora bila u tome da se primjenjivao prividno bezrazložno te je režim progonio one koji, ustvari, zapravo nisu bili neprijatelji režima i za koje se nije mogla navesti nikakva dokaziva optužba da aktivno i organizirano rade protiv države i izgradnje socijalizma. Bila je to na prvi pogled još jedna ruska „zagonetka umotana u misterij unutar enigme", kako je ukupnu sovjetsku politiku na samom početku Drugog svjetskog rata ocijenio Winston Churchill, dodajući ipak: „ali za nju možda postoji ključ." Jedan od mogućih ključeva svakako je i određena sklonost boljševika „kulturi nasilja" u političkom djelovanju, a koja je dijelom svakako proizlazila iz shvaćanja povijesti kao neprestanog konflikta i vječite klasne borbe (144). Nakon XVII. kongresa Staljin više nije biran za *genseka* niti se ta dužnost kasnije uopće spominjala. Staljin je postao toliko „apsolutan" vođa da bi pridijevanje svake funkcije značilo relativizaciju njegove apsolutne pozicije, prema starom pravilu *omnis determinatio est negatio*. Ako bi ga se imenovalo *gensekom*, onda bi ga se ograničilo na tu dužnost, što bi značilo da nema i druge funkcije koje su mu bile priznate i inherentne: šef države, vođa naroda i čovječanstva, genijalni strateg, vodeći teoretičar, itd (149). Dakle, Veliki teror je započeo atentatom na Sergeja Kirova. Počinitelj atentata je uhvaćen na mjestu događaja i identificiran kao Leonid Nikolajev, mlad, nezaposlen, psihički nestabilan i problematičan čovjek u financijskim problemima i netom prije isključen iz partije. Istraga i suđenje bili su iznimno kratki. Nikolajev je u istrazi priznao da je član terorističke organizacije lenjingradskih zinovjevaca („Lenjingradski centar") koja je skovala plan da se ubije ne samo Kirova nego i Staljina i članove Politbiroa; priznao je da je djelovao po naređenju te organizacije. Imenovao je i niz članova organizacije koji su svi uhićeni i optuženi za sudjelovanje u atentatu. Neki od njih su priznali, drugi su nijekali da su ikad vidjeli Nikolajeva, a rezultati istrage bili su proturječni. Osuda je donesena već nakon 29 dana i Nikolajev je zajedno s ostalih trinaest optuženih osuđen na smrt te su svi strijeljani sat vremena nakon proglašenja presude. Rezultati istrage i suđenje bili su u javnosti prihvaćeni i doimali su se uvjerljivo usprkos njihovoj apsurdnosti. To je pokazalo da se tim putem može nastaviti i likvidirati svakoga koga se poželi ukloniti. Odavno se

postavilo i još se uvijek postavlja pitanje: je li Staljin naredio ubojstvo Kirova? U historiografiji o tome postoje oprečna mišljenja. Neki tu mogućnost sa stajališta logike i dostupnih dokumenata isključuju, dočim je drugi, također sa stajališta logike, ali i niza iskaza, prihvaćaju i zaključuju da se tvrdnja o Staljinovom suučesništvu, koja je 1934. i 1935. izgledala nevjerojatno, može u današnje vrijeme činiti sasvim ispravnom i s političkog i s logičkog gledišta. Ozren Žunec priklanja se potonjoj školi mišljenja, polazeći od Senekina principa *cui prodest scelus is fecit*, naime da je počinitelj zločina obično onaj tko od zločina ima koristi (152). Kao argument služi i činjenica da je par sati nakon ubojstva Sergeja Kirova na Staljinov zahtjev napisana i objavljena odluka Sovjeta narodnih komesara (SNK) i Centralnog izvršnog komiteta (CIK) kojom se u ovakvim slučajevima nalaže prijeki postupak: dokument se utemeljeno može smatrati „odlukom o teroru", *Poveljom o teroru*, kako je to nazvao Robert Conquest (153). Ubojstvo Sergeja Kirova i njegove neposredne posljedice smatraju se inicijalnim događajem i početkom Velikog terora. Tim je činom Staljin stvorio sve okolnosti i dobio sva sredstva za sprovođenje terora. Makar je Staljin za sobom imao bogat politički predživot i desetljeća partijskog rada, on tek 1934. postaje „Staljin" u pravom smislu, nositelj onoga što znamo kao staljinizam – tek tada se rađa Staljin *qua* Staljin (154). Sergej Kirov bio je najveća potencijalna opasnost Staljinu te je zato morao nestati. A svojim nestankom koji će biti licemjerno oplakan – na sprovodu u Moskvi Staljin je osobno tronuto nosio urnu s njegovim pepelom – Kirov će opravdati pokretanje u povijesti nezapamćene političke hajke. Atentat je bio sredstvo da se Staljin riješi suparnika i pod krinkom obračuna s njegovim ubojicama pokrene ubilačku kampanju. Uslijedili su monstre-procesi na kojima je najpoznatijim i najzaslužnijim boljševicima, sudionicima revolucije i izgradnje sovjetske države, suđeno kao zavjerenicima, kontrarevolucionarima, saboterima, špijunima, teroristima, veleizdajnicima, atentatorima i ubojicama. Prvi od tih „Moskovskih procesa", na kojem su Zinovjev i Kamenjev priznali da su vodili „Trockističko-zinovjevski teroristički centar" i organizirali ubojstvo Kirova, održan je u kolovozu 1936.; dvojica prvooptuženih i 14 drugih osuđeni su na smrt i smaknuti dan nakon izricanja presude. U ožujku 1938. održano je suđenje Buharinu, bivšem premijeru Alekseju Rikovu i nekim drugim boljševičkim *grandees* među kojima su bili bivši premijeri, ministri, partijski sekretari, veleposlanici, pa čak i sam bivši šef NKVD-a Genrih Jagoda; bili su optuženi za sabotaže, diverzije, terorizam, pripremu napada na SSSR i njegovo komadanje, restauraciju kapitalizma, pripremanje atentata na Lenjina i slično. Genrih Jagoda je priznao da je dao ubiti Maksima Gorkog i njegova sina te sudjelovao u ubojstvu Kirova. Prema nekim istraživanjima, samo 1937. i 1938., u jeku Velikog terora, u toj, kako su je neki nazvali, „sovjetskoj varijanti konačnog rješenja", odnosno u „političkom holokaustu", bilo je uhićeno 1,5 milijuna ljudi, od kojih je 681.692 strijeljano, a ostali su poslani u logore gdje je dobar dio izgubio život (159). Ukupno, prema procjenama, za vrijeme Staljinove vladavine ubijeno je 20 milijuna ljudi, a 28 milijuna je deportirano, od čega je 18 milijuna poslano na robovski rad u Gulag (159). Represije prema obiteljima „sumnjivih" i torture bile su sastavni dio istražnih procesa, dok je priznanje bilo najjači i najuvjerljiviji dokaz da je djelo počinjeno, to je bila *summa summarum* staljinističkog pravosuđa (171). Veliki zamah, pa i značajnu akceleraciju i proširenje dohvata represije, omogućio je „sustav kvota". Naime, pojedine filijale organa - na vrhu kojeg je faktički bio Staljin, a formalno Politbiro - po svojoj su „vertikali" dobivali kvote „neprijatelja naroda" koje treba otkriti i uhva-

titi. U srpnju 1937. šef NKVD-a Nikolaj Ježov je izdao infamnu „Operativnu zapovijed br. 00447 – O operaciji suzbijanja bivših kulaka, kriminalaca i drugih antisovjetskih elemenata", jedinstveni dokument kojim se zapovijeda ubijanje velikog broja ljudi; takvi dokumenti u pravilu nedostaju kad su u pitanju genocidi i masakri (nema operativne zapovijedi za Holokaust ili za pokolj Armenaca). Prema zapovijedi, osobe koje su njome obuhvaćene bile su podijeljene u dvije kategorije: u prvoj su bili najokorjeliji neprijatelji koji su trebali biti „podložni hitnom uhićenju i, nakon razmatranja njihova slučaja od strane „trojke", strijeljanju (*rasstrel*)", a u drugoj kategoriji bili su oni „manje aktivni, ali i dalje neprijateljski elementi"; oni su trebali biti zatvoreni i od „trojke" osuđeni na logor i zatvor u trajanju od osam ili deset godina. Kvota za cijeli SSSR iznosila je 75.950 u prvoj kategoriji, 193.000 u drugoj, ukupno 268.950 osoba. Kvote su uskoro popunjene, pa su počeli stizati zahtjevi za njihovo povećanje. Nikita Hruščov, tada šef moskovske partijske organizacije, prevršio je početnu kvotu za Moskvu u prvoj kategoriji od 50.000 za 5741 i tražio još jedno povećanje. Po operativnoj zapovijedi 00447, bilo je ukupno strijeljano 386.798, a uhićeno 767.397 ljudi (177). Budući da je počinjeno ili nepočinjeno djelo bilo irelevantno, materijalni dokazi su bili čisti višak. Čak i onda kad bi eventualni materijalni dokazi direktno proturječili priznanjima i iskazima, to nije mijenjalo ishod suđenja niti bi se sud zbog tih diskrepancija zabrinjavao. Sudski i izvansudski postupci protiv „neprijatelja naroda" zapravo nisu imali ni smisao ni svrhu da pojedinac ili neka skupina budu kažnjeni za neki čin koji bi se kosio s vrijednosnim, pa onda i pravnim sustavom društva. Svrha je bila provođenje terora i izazivanje straha. To je jasno izrazio osnivač službe sigurnosti Čeke[3] Felix Edmundovich Dzeržinski još 1920. godine: „Kada pristupamo neprijatelju da bismo ga ubili, mi ga ne ubijamo zato što je on zla osoba, nego to sredstvo terora koristimo kako bismo izazvali strah kod ostalih" (180). Postupci su bili prije svega politička akcija koja je bila samo lagano kamuflirana pravosudnim i administrativno-birokratskim velom kako bi ubijanja i zatvaranja u logore bila nekako usklađena s društvenim poretkom. Izmjene u kaznenom zakonodavstvu, a koje su uključivale uvođenje prijekih postupaka kao redovitih, ukidanje žalbenog postupka, izvršenje smrtne kazne odmah po izricanju presude te isključenje obrane i optuženog iz procesa, donesene su na dan ubojstva Sergeja Kirova, i to u obliku dekreta izvršne vlasti, bez ikakve „parlamentarne" rasprave ili neke druge procedure koju bi ovakvo uvođenje izvanrednog stanja ipak zahtijevalo. Iako je Ustav garantirao neke slobode (slobodu savjesti, govora, tiska, sastajanja, udruživanja, privatnosti korespondencije i nepovredivost osobe), sve je to bila čista formalnost i „mrtvo slovo na papiru". O novom Ustavu iz 1936. Staljin je kazao da „nije fiksiran na formalna građanska prava, nego težište premješta na pitanje garancija tih prava." Poruka je jasna: nisu bitne slobode i prava, nego obrana od bezbrojnih neprijatelja koji su nakanili srušiti sovjetsku vlast, a samim time onda i u Ustavu spomenuta prava. Drugim riječima, kako bi prava bili sačuvana, ona moraju biti suspendirana i sve dok postoje neprijatelji, ona se ne mogu konzumirati. Ovo je klasični argument kojim se koriste sve vlasti, uključivo i one najdemokratskijih zemalja, kada se u ime obrane sloboda slobode ukidaju (183). Ozren Žunec utemeljeno upozorava da nas iznimnost tog slučaja ne smije spriječiti da uočimo i prepoznamo univerzalnost ove pojave, osobito u eri „rata protiv terora"

[3] Akronim za Posebno povjerenstvo za borbu protiv kontrarevolucije i sabotaža (eng. *All-Russian Extraordinary Commission for the Struggle against Counter-Revolution and Sabotage*; rus. *Vserossiyskaya chrezvychaynaya komissiya*).

na Zapadu[4] (183). Politički zločini bili su određeni infamnim člankom 58. Kaznenog zakonika RSFSR-a, vjerojatno jednim od najelastičnijih gumi-paragrafa u povijesti kaznenog prava. Članak je određivao što sve jest i kako se kažnjava „kontrarevolucionarna djelatnost", a ona je u stavku 1. vrlo široko definirana kao „svako djelovanje usmjereno na obaranje, potkopavanje ili slabljenje vlasti radničko-seljačkih Sovjeta i vlade SSSR-a i sovjetskih i autonomnih republika, ili na potkopavanje odnosno slabljenje vanjske sigurnosti SSSR-a i osnovnih ekonomskih, političkih i nacionalnih tečevina proleterske revolucije; sve radnje koje štete vojnoj moći SSSR-a, njegovoj državnoj neovisnosti ili nepovredivosti njegova teritorija; špijunaža za neprijatelja, bijeg ili bijeg u inozemstvo." Članak je navodio razna teška djela protiv države i vlasti i mogao je biti primijenjen u svakoj situaciji, za svaki čin i svako ponašanje. U travnju 1935. donesen je ukaz po kojem se moglo suditi i djeci od 12 godina uz mogućnost primjene smrtne kazne, odnosno „najviše mjere". Sve zlo što se događalo prepoznavalo se kao sračunato djelo organiziranog neprijatelja koji je podizao terorističke grupe koje će potkopati sovjetski sistem, ubiti vodstvo, vratiti kapitalizam, razbiti državu i podložiti je stranim silama; budući da su to velike zadaće koje prelaze mogućnosti pojedinca, onda je iza svakog zločina morala postojati velika i razvijena organizacija koja je djelo smišljala, pripremala i izvodila.

Nakon prethodna dva poglavlja u kojima se podastire historijsko-sociologijski uvid u uspon i način vladanja Josifa Visarionoviča Staljina, šesto poglavlje u politološkoj prizmi analizira političke svrhe represije. Masovnost i vidljivost učinile su represiju središnjim političkim događanjem tih godina. Makar su raskrinkavanja „neprijatelja naroda" vođena u obliku pravosudnih postupaka, ona su imala ponajprije političke funkcije i svrhe. Jedna svrha bila je u tome da se narodu, odnosno masama pokaže snagu partije i države koja se s uspjehom brani od mnoštva monstruoznih neprijatelja i nepokolebljivo gradi socijalizam. Otkrivanje neprijatelja i njihovo raskrinkavanje imalo je za svrhu i ojačavanje uvjerenja u nepogrešivost vođe i osjećaj pripadanja sovjetskom društvu. Izraz „neprijatelj naroda" tu se pokazuje u svoj svojoj oštrini i preciznosti – onaj tko je bilo kako pogriješio, više nije dio tog naroda koji je u jedinstvu nepogrešivosti s vođom (205). Taj je pojam 1936. ušao i u Ustav SSSR-a. Vladalo je uvjerenje da su državni organi sigurnosti nepogrešivi i da „nitko nije badava uhapšen." Optužbe su bile apsurdne i tragikomične, a posljedice smrtonosne. Zahvaljujući milijunima prijava i denuncijacija koje su dobivali od građana, znanje organa dopiralo je do najudaljenijih kutaka društva. Apsolutna moć koju su organi imali i pokazivali bila je zbog toga pozitivno i dobrodošlo svojstvo, podržavano od masa, a preko toga je onda prihvaćen i princip apsolutne vlasti kao neophodan u stvaranju novog društva. Organi su zato bili važan „mehanizam koji povezuje vođu i mase" (207). Mobilizacija masa kroz dostave, odnosno denuncijacije, koje su se počele pisati u svim slojevima i sektorima društva, nije dolazila samo „odozgo", s političkog vrha, nego su i mnogi obični građani imali vlastite motive i preko dostava pokušavali ostvariti neku osobnu korist i prednost. Bilo je to u skladu s orijentacijom koju je Anastas Mikojan, član Politbiroa, izrekao na obilježavanju dvadesete obljetnice NKVD-a: svaki građanin SSSR-a treba biti agent NKVD-a. To, međutim, nije bila samo želja, nego i stvarnost. Seksoti i seksotke (doušnici) bili su svugdje prisutni (211). Iz partijske organizacije Akademije znanosti u Kijevu

[4] Ili, riječima Clintona L. Rossitera, nijedna žrtva nije prevelika za demokraciju, najmanje od svega privremeno žrtvovanje same demokracije (nav: Agamben, G. 2008. *Izvanredno stanje: Homo sacer*, II, 1, Zagreb: Deltakont, str. 20).

dostavljene su prijave protiv 111 ljudi od ukupno 130 članova (216). Represivni organi time su mitologizirani kao sveznajući i svemoćni, dok su mase mobilizirane u izgradnji socijalizma. Entuzijazam naroda za izgradnju zemlje i socijalizma nije bio umjetan; mnogi su se žrtvovali za ciljeve koji su daleko nadmašivali njihovu neposrednu egzistenciju jednako kao što su mase iskreno i s punim uvjerenjem tražile smrtne kazne za otkrivene i „raskrinkane" „neprijatelje naroda". I represalije su, naime, same sobom mobilizirale mase za viši cilj. Aktivno uključenje voljnih masa u čistke predstavljalo je stvaranje masovne baze staljinizma koja je bila garancija trajnosti represivnog sistema i cijelog na tome građenog „društvenog eksperimenta". To objašnjava kako to da protiv represalija nije bilo pobuna iako su se žrtve brojale u milijunima. Staljinu bi se čovjek i mogao suprotstaviti, ali kako se suprotstaviti narodu, masama (216)? Logika apsurda represije i političkih zločina koji su bili određeni infamnim člankom 58. Kaznenog zakona značila je da su pod udar organa mogli doći svi. Svrha apsurdnih i neodrživih optužbi nije bila samo u tome da se svako djelo može proglasiti za stvarni kapitalni zločin, nego se očito radilo o tome da je utvrđivanje fiktivnih, nepostojećih zločina trebalo poslužiti i tome da se može optužiti svakoga, odnosno što veći broj ljudi. Naime, ako je jednome moguće bez materijalnih dokaza i samo na temelju priznanja prišiti nepostojeći zločin, onda je svakome moguće pripisati bilo što. Budući da nepostojeće zločine nije nitko počinio, onda je moguće da su svi krivci. To je dalo mogućnost da represija bude nezabilježeno masovna. Sastavni dio apsurdnosti bila su i priznanja optuženih onih djela koja nisu počinili. Time su dokazivali pripadnost narodu i odanost partiji. Primjerice, jedan od lidera revolucije 1917. Nikolaj Muralov u istrazi je 1937. negirao sve optužbe, ali je na suđenju ipak sve priznao. Kada ga je tužitelj upitao kako to da je promijenio iskaz, odgovorio je da priznaje da je kontrarevolucionar jer bi inače, ako ne prizna, bio kontrarevolucionar (194). Lažne optužbe priznao je i šef NKVD-a Nikolaj Ježov, za kojeg će Staljin 1940. kazati da je strijeljan jer je raskrinkao i pobio mnoge nevine ljude. Njegov prethodnik Genrih Jagoda raskrinkan je, pak, kao onaj koji nije dovoljno raskrinkavao. Zbog koncentracije moći i mitske percepcije organa u „javnosti", ti su kadrovi itekako mogli postati prijetnja bez obzira na to što su djelovali po nalozima Staljina (247). Masovna baza staljinizma imala je i svoju drugu stranu, naime potpunu izolaciju i otpadanje od društva onih koji su represalijama bili zahvaćeni. Socijalna eksterminacija imala je i socijalnu smrt „neprijatelja naroda". Nije slučajno da se zatvor NKVD-a za „političke" zatvorenike zvao (*polit)izoljator* i bio odvojen od svih, od društvenih događanja. Konstruirajući komunističku utopiju, elita na vlasti realizirala je represivni režim. Uz nepostojanje protesta postavlja se i pitanje zašto su optuženi priznavali djela koja nisu počinili. Apsurd izvitoperene logike i etike evidentan je u slučaju optuženosti Nikolaja Buharina kojem je Anastas Mikojan, član Politbiroa, stavio do znanja da i odsustvo priznanja jest priznanje: „Ako ne priznate [da ste fašistički plaćenik], time dokazujete da ste fašistički plaćenik" (220). Optuženici su svoja priznanja, na koja su ih tjerali istražitelji i tužitelji, prikazali kao znak pripadnosti režimu, sovjetskom društvu i izgradnji komunizma. Isto tako, masovnost staljinizma, odanost masa komunističkoj ideji i Staljinu, značila je da iz tako konstruirane zbilje nema izlaza, da u njoj nema oslonca ni za kakav protest, glasno protivljenje, neki pokušaj političke akcije kako bi se ubilačke kampanje zaustavile (218). Funkcija straha bila je stvoriti „umrtvljeno društvo" i poslušnost masa (224). Teror je imao dvije represivne funkcije. Trebao je definitivno ukloniti nepri-

jatelje i fizički ih uništiti, a istovremeno je krvavo provođenje terora trebalo utjerati strah u kosti svima, kako nitko ne bi ničim i nikada pokušao dovesti u pitanje vlast, sistem, državu i Staljina. Strah je bio osnovno sredstvo moći i vlasti – staljinsko sovjetsko društvo gradilo se kao „bastion straha" (232). Nakon kriminalizacije verbalnog delikta, logičan korak dalje je bilo uvođenje „misaonog delikta" 1937., dakle „grijeha mišlju": pod udar represije pada i onaj tko i samo pomisli nešto što se može protumačiti kao ugrožavanje sovjetskog poretka (236). Čini se da je najvažnija svrha represalija bila uništenje svih potencijalnih neprijatelja koji bi mogli pokušati osvojiti vlast ili postati neki samostalni faktor u partiji ili državi. To uništenje nije uključivalo samo politički obračun, nego i fizičku anihilaciju. Staljin je u tom pogledu bio brutalno pragmatičan: samo od mrtvog neprijatelja ne prijeti nikakva opasnost (243). Budući da je represija u Staljinovoj verziji uključivala obligatno ponižavanje i moralnu degradaciju svake vrste kao što su denuncijacija drugih da se spasi vlastita koža te svi mogući oblici izdaje i nevjere uz beskrajno samooptuživanje i samoosuđivanje za nevjerojatne zločine, onda je takve žrtve bilo nužno i ubiti upravo zato što ponižavanje zove na osvetu. Prihvatiti vlastito ponižavanje nije značilo kupovinu karte za slobodu, nego neminovnost strijeljanja. Život onoga koji se ponizio da bi preživio nije vrijedio ništa (244–245). Staljin nije pokazivao pristranost u svojoj okrutnosti, svatko je imao isti tretman i ljudi ga nisu zanimali nakon što bi bili „raskrinkani", uostalom žrtvovao je i sina Jakova Džugašvilija u njemačkom zarobljeništvu. Zaključujući razmatranja ovog poglavlja, Ozren Žunec se okreće paradoksalnosti logika diktature ističući da diktatura izmišljajući neprijatelje samu sebe podržava i legitimira; što je više žrtava diktature, to je diktatura potrebnija i treba biti dalje zaoštravana i proširena. Masovna represija je sama svoj uzrok i opravdanje. Ona ne može prestati rasti dok ne proguta i ne uništi sve ili dok ne bude zaustavljena, jednako arbitrarnim činom kakvim je i pokrenuta. Dne 17. studenog 1938. Veliki teror naglo je „obustavljen" zajedničkom odlukom vlade i CK-a s potpisom Vjačeslava Molotova i Staljina („Dekret o uhićenjima, tužiteljskom nadzoru i vođenju istrage") u kojem je konstatirano da su organi NKVD-a oslobodili zemlju od špijuna, sabotera i drugih neprijatelja, ali i da treba „srediti" rad organa. To nije bio kraj represije, samo su se njene žrtve privremeno promijenile: počeo je progon NKVD-ova kadra na svim razinama, u raznim čišćenjima NKVD-a navodno je likvidirano i 23.000 pripadnika ove organizacije (250).

Sedmo poglavlje nosi naziv *Staljinovi motivi i rezoni za teror i čistke*. Autor razmatra teze o Staljinovu ponašanju zbog psiholoških poremećaja, neznanja što su radili državni organi, što odbacuje. Uspoređujući nacizam i staljinizam, zaključuje kako je važno uvidjeti da ni Hitler ni Staljin nisu bili „serijski ubojice", frustrirani psihopati koje pogone sumanute misli, nego samo apsolutni amoralisti koji su svoje grandiozne, iz ideja duha vremena logički besprijekorno deducirane projekte pokušali ostvariti ne obazirući se ni na kakve ljudske vrijednosti ili ideju pravde (259). Ozren Žunec nadalje maestralno proširuje misaone vidike ističući kapitalni upozoravajući zaključak. S povijesne distance jasno je da Staljin izgleda kao monstrum, moralna nakaza i najmaliciozniji diktator u povijesti. No, ostati na tome znači zamućivanje pogleda na njegovu svjesno i racionalno konstruiranu politiku; istovremeno, takav pristup ne dopušta da se iz Staljinova „slučaja" zaključi nešto i o politici uopće – jer, sve dok se Staljina smatra psihopatom ili osobom deranžiranom traumama iz djetinjstva, dotle sve druge politike, demokratske uključivo, apriorno amnestiramo od svake moguće zlonamjernosti, bešćut-

nosti, hladnoće, nepovjerljivosti, sklonosti obmanama pod vidom „višeg rezona" itd, te se možemo osjećati lažno sigurni da „nečeg takvog" u „našim", prividno umivenim, liberalnim demokracijama naprosto „nema" (263–264). Ozren Žunec nadalje rekonstruira misli „velikog vođe" gradeći koherentnu sliku od kognitivnih predispozicija, prezentnih činjenica i realizirane prakse (275). Kao izabranik povijesti izabrao je diktaturu kao način vladanja nudeći budućnost. Iz nužde da vođa, ako želi biti vođa, svoju vlast temelji na sebi, a ne na koalicijama i potporama, logično proizlazi i nužda represije. Da bi bio pravi vođa, vođa mora biti apsolutni vođa, diktator koji svoju vlast zahvaljuje samo i isključivo sebi; ujedno, kao *causa sui*, uzrok sama sebe, on je i *causa rerum omnium*, uzrok svih stvari: svi koji uz njega jesu, jesu zato što im on daje da budu te postoje zato što on to želi, dopušta, zahtijeva ili poklanja (308).

Osmo poglavlje analizira apsolutnu diktaturu i njezine velove. Prosječno se smatra da je Staljin patio od osjećaja inferiornosti, u svakom slučaju da je bio bešćutan, okrutan, slavohlepan, nepovjerljiv prema svima i obuzet golom žudnjom za vlašću. To sugerira da se radi o jednoj mračnoj ličnosti bez moralnog osjećaja, nesposobnog za bilo kakvu empatiju, egocentrika pogonjenog samo vlastitim bolesnim ambicijama, čovjeka na rubu psihopatije. U odnosu na diktaturu, Staljinova „psihologija" nije bila nezavisna varijabla, svojstvo koje je Staljin imao prije nego što je postao diktator, nego uglavnom zavisna – Staljin je i svoju osobu prilagodio apsolutnoj vlasti i neograničenoj moći (325–326). Naravno, postojale su i prirođene karakterne crte te kognitivne i mentalne sposobnosti koje su utjecale na načine na koje je Staljin mislio i djelovao. Ponajprije, Staljin je bio inteligentan, obrazovan i utvrđeno načitan, što je upućene stručnjake ponukalo na tvrdnju da je bio „intelektualac" i „najnačitaniji vladar Rusije od Katarine Velike do Vladimira Putina" (328). Njegova osobna priručna knjižnica imala je više od 20.000 svezaka (329). Njegove, u odnosu na okolinu očito superiorne, intelektualne sposobnosti bile su glavna nezavisna varijabla njegova uspjeha kao diktatora. Interes za drugačije mišljenje također pokazuje Staljinovo razlikovanje sebe kao osobe od svoje dužnosti, ali i više od toga. Kao osoba, mogao je cijeniti ljude koji mu nisu samo povlađivali, i tu je izostanak taštine inteligentan potez: samo u razmjeni različitih mišljenja može se nešto naučiti i donijeti dobra odluka. Staljin je bio svjestan da ne zna sve o svemu. No, kao vođa morao je tražiti da nakon što je odluka jednom donesena svi bez pogovora izvrše ono što im je zapovjeđeno, odnosno što je dogovoreno. Moralo se osigurati apsolutno jedinstvo akcije i uvjerenje u njenu ispravnost jer su odstupanja i oklijevanja mogla voditi u katastrofu. Staljin je držao da partijski aparat mora kontrolirati sve druge aparate u zemlji, od države i gospodarstva, preko vojske i sigurnosti, do novina, književnosti i umjetnosti, a da on kao vođa mora nadzirati partijski aparat. Takav način upravljanja je standardna i dobro poznata značajka totalitarizma. Međutim, protivno onome što bi se očekivalo od tiranina, Staljinove direktive nerijetko su imale vid razmjerno neodređenih sugestija, ali je njihovo značenje bilo jasno i primjenjivano na najtvrđi način. Stvaranje privida da je apsolutna diktatura zapravo „mekana" i da se pokreće „odozdo" ima smisla prvenstveno u tome da se diktaturom nametnuta politika nekako legitimira kod onih koji je trebaju prihvaćati i provoditi; naime, nikakav strah i nikakva represija ne mogu sami sobom osigurati trajno bespogovorno pokoravanje: ljudi moraju vlasti vjerovati i držati da je ono što ona čini u njihovu interesu, da bi i oni jednako tako postupili. Staljin je bio na prvi pogled bezličan, siv, ponašao se skromno i bio posve neupadljiv: „Najupadljivije obilježje Staljinove

ličnosti bila je njegova – neupadljivost." Bio je izvanredan slušač, ljude je mogao slušati satima ne prekidajući ih. Bio je na liniji nužde modifikacije prošlosti, zbog čega je intervenirao u povijesnu znanost. Nije smjerao na to da ispravi određene pogreške i sovjetsku historiografiju uputi u nekom određenom smjeru koji smatra korisnim i potrebnim. Bit intervencije bila je poruka povjesničarima, kao i ostatku „inteligencije", da je vrhovni kriterij povijesne istine politički, a ne znanstveni, i, slijedom toga, točnost i istinitost – jednako tako i propuste i pogreške – historiografije ne određuje sama znanost prema svojim metodologijskim „principima", nego politička vlast, i to ona najviša, dakle vođa, odnosno Staljin. Povjesničari i ostali moraju se, naime, staviti u službu onog najvišeg cilja, a to je izgradnja komunizma, ne znanosti. Povijest partije je prevažna stvar da bi o njoj odlučivali znanstvenici (345). Iako to može izgledati kao klasična logička pogreška *argumentum ad hominem*, u svijetu u kojem praksa ima apsolutni primat – a to je kod pokretanja ogromne zemlje i izgradnje socijalizma bio imperativ – primjereno je i opravdano ukazivati ponajprije na intelektualnu i političku afilijaciju protivnika. Staljin je smatrao da je svaka borba mišljenja prvenstveno politička borba. Tako je Staljin argument *ad hominem* iz logičke pogreške pretvorio u valjani postupak dokazivanja odnosno pobijanja argumenta. U slučaju potrebe, *argumentum ad hominem* pretvara se u jednako legitiman *argumentum ad baculum* (argument batine: pobijanje argumenta prijetnjom ili uporabom sile protiv njegova proponenta); tada bi se u valjano logičko dokazivanje odnosno pobijanje uključili aparat NKVD-a, Vojni tribunal Vrhovnog suda, „trojke", egzekutori i Gulag. To je razlog zašto je u socijalizmu izražavanje mišljenja izvan oficijelnog okvira kažnjivo, i to najtežim kaznama. Tu se pokazuje valjanost logike, koju je formalizirao članak 58. Kaznenog zakona, da je onaj tko drugačije misli odmah saboter i štetočina: ne postoji teorijska sfera, nego samo praktička: svako mišljenje je djelovanje, pa je misliti protiv linije odmah i djelovanje protiv linije, bez obzira na to je li se u stvarnosti prešlo ili nije na neko stvarno djelovanje. Ukupno, Ozren Žunec ne prihvaća tvrdnje da je Staljin bio prosječan. Prosječan čovjek ne bi mogao autokratski vladati najvećom zemljom svijeta, likvidirati opoziciju, pobiti milijune, desetine milijuna držati po logorima, pobijediti u svjetskom ratu i održavati svoju neprikosnovenu apsolutnu vlast tri puna decenija (356). Staljinizam je stvorio sustav u kojem je boljševik sebe morao predati ideji i zaboraviti na sebe, svoje osjećaje, interese, ugodu, zadovoljstva i sve žrtvovati ideji. Istovremeno, morao je zaboraviti svaki etički sustav koji je ikada imao i u koji je vjerovao i zamijeniti ga boljševičkim amoralizmom – odnosno shvaćanjem da cilj opravdava sva sredstva. Lojalnost je postojala samo u odnosu na vođu, partiju, ideju. Dakako, to je stvorilo društvo koje je jednim dijelom – kao društvo, ne samo kao pojedini individuumi – bilo duboko asocijalno. Nikakve veze se nisu priznavale, ni obiteljske, ni partijske, ni zajednička ratna iskustva, pa čak ni privrženost ideji (373). Rezultat Drugog svjetskog rata je bio veliko proširenje sovjetskog imperija i širenje komunističke ideologije, a u vremenu Hladnog rata SSSR je postao jednom od svjetskih supersila. U tome je odlučno mjesto zauzimalo sovjetsko ovladavanje tehnologijom nuklearnog oružja (prva sovjetska atomska bomba testirana je u kolovozu 1949. godine). Tako je Staljinov samoizabrani položaj cara u unutarnjoj politici dobio pandan u vanjskoj politici: SSSR je u pravom smislu opet bio imperijalna zemlja kao nekada Rusija, i to s novim komunističkim carem kao apsolutnim vladarom, pa se potvrdilo Staljinovo mišljenje, koje je svojedobno bio povjerio Churchillu, da monarhija održava imperij. Sve se sklopilo u skladnu, konzisten-

tnu, logičnu cjelinu. Staljin je nakon rata mogao biti zadovoljan postignutim ishodima: pobijedio je u najvećem ratu u povijesti, proširio teritorij i utjecaj zemlje te postao jedan od najvažnijih čimbenika svjetske politike i iznimna povijesna osoba. Postojanje komunizma više nije bilo toliko sporno da se protiv njega šalju vojne intervencije, nego je priznat kao jedna od postojećih svjetskih politika koja je tu, koja ostaje, koju se uvažava i bez koje se ništa ne može dogoditi. Njegov je prestiž kod kuće i u svijetu dosegao zenit. Uspio je. Sastavni dio diktature bilo je razlikovanje prijatelja i neprijatelja. To da je Staljin nemilosrdno i s posebnom žestinom uništavao upravo svoje najodanije suradnike, kao i stotine tisuća lojalnih članova partije, može izgledati kontraproduktivno jer se na taj način slabi kadrovski potencijal, ali ima smisla kad se pomisli da upravo od onih najbližih i najvjernijih može doći smrtonosni ugriz. Razlikovanje prijatelja i neprijatelja pradavna je bit politike. Staljinizmu je za teorijski kriterij prijatelj-neprijatelj poslužilo učenje Carla Schmitta koji je „razliku između prijatelja i neprijatelja (Freund und Feind)" označio kao „specifično političko razlikovanje na koje se mogu svesti političke akcije i motivi" (387). Politički „protivnici" staljinskog režima bili su kategorizirani kao „neprijatelji naroda", dakle ne kao neistomišljenici, suparnici, oponenti, frakcije, protivnici, antagonisti i slično, što uvijek pretpostavlja neki zajednički kontekst koji obje strane prihvaćaju (na primjer, istu domovinu, kulturu, izborne procedure temeljem kojih se odlučuje tko će vladati, obrasce i institucije mirnog rješenja konflikata itsl.), nego kao, s jedne strane, neprijatelji, dakle oni apsolutni drugi, posve različiti, sasvim strani i nikakvim zajedničkim kontekstom obuhvatljivi, a s druge strane kao neprijatelji naroda, dakle ne nekog određenog posebnog identiteta, grupe ili interesa, nego cjeline zajednice, svih. Strogo uzevši, „neprijatelj naroda" ne bi ni mogao ni trebao biti predmetom sudbenog postupanja jer ono podrazumijeva da obje strane priznaju neki zajednički kontekst (na primjer, zakone u materijalnom i postupovnom smislu), a koji neprijatelji *per definitionem* ne dijele (389). Zatvaranja, istrage, optužnice i suđenja nisu imali smisao utvrđivanja nečije krivice i provođenja pravde, nego su bili politički akti i čin „društvene zaštite", dakle, i opet političke odluke o tome tko jest „blizak" ili „stran", odnosno „prijatelj ili neprijatelj" (391). Staljin je te „svoje, domaće", sve redom boljševike čiji su se stavovi međusobno relativno malo razlikovali i bili jedinstveni oko konačnog cilja revolucije, tijekom političkog konflikta počeo percipirati kao neprijatelje, kao one druge, različite i strane te je pokrenuo protiv njih rat, naime fizičko istrebljenje različitim oblicima represije koja je, s obzirom na to da se radi o neprijateljima, jedina garancija njihove konačne i trajne političke neutralizacije. Staljin je prijatelje izjednačio s neprijateljima; razmjeri represije, odnosno milijuni onih koji su dobili status neprijatelja, govore da se radi o odista jedinstvenom povijesnom događaju. Kao primjer autor ističe slučaj dvojice inženjera s hidrocentrale Dnjeproges. Jedan je u zarobljeničkom logoru odbio suradnju s Nijemcima. Nakon oslobođenja iz logora i repatrijacije suđeno mu je, kao i većini onih koji su se vratili iz zarobljeništva, jer je vrijedila politička pretpostavka da se u zarobljeničkom logoru moglo preživjeti samo ako se surađivalo s Nijemcima. Odbio je, dakle, izdati domovinu, dobio je deset godina logora – za izdaju. Drugi inženjer koji je pristao raditi za Nijemce dobio je također deset godina. Izdao ili ne izdao, čovjek je uvijek izdajnik (387). U razmatranju kvaziparanoje autor postavlja logičko pitanje: kako je došlo do toga da je Staljin one „svoje" i „domaće" proglasio za „druge, strane" te umjesto „svađe" poveo protiv njih pravi rat s ciljem istrjebljenja (393)?

Nije Staljin kao paranoik postao diktator i nije u politički sistem, koji je odabrao, zamislio i stvorio, „ugradio" svoju maniju proganjanja, nego su progoni, zavjere, komploti i obračuni bili logička posljedica diktature, odnosno apsolutne vlasti. Staljinove radikalne politike izazvale su ekscese represije koja je pak stalno stvarala nove neprijatelje. Ne čudi onda da je izgledao „paranoično", iako je zapravo bio posve racionalan, pragmatičan i realističan u svojim procjenama da mu ponajprije od najbližih suradnika prijeti opasnost (394–395). U razmatranju pragmatične okrutnosti Staljina autor ističe da je bez sumnje bio iznimno svirep, nemilosrdan i sklon ponižavanju ljudi. Nitko na koga se oborio nije bio pošteđen najstrašnije sudbine, redovito pod najužasnijim i krajnje ponižavajućim uvjetima. Drugim riječima, bezobzirna okrutnost je bila pragmatična, dakle aposteriorna, a bila je izabrana kao neophodno obilježje primijenjenih sredstava u konkretnim društvenim, kulturnim i političkim prilikama (398). Njegov vladar-uzor bio je Ivan Grozni. Okrutnost i bezobzirnost proizlazile su iz uvida da su partija i Staljin „utjelovljenje revolucionarne ideje u povijesti", a da „povijest ne poznaje kolebanja i obzire" te se „neumoljivo i nepogrešivo valja prema svom odredištu". Okrutnost je proizlazila iz ideologijskog nauka, iz „znanosti povijesti", znanja njenog tijeka i cilja, iz potrebe da se vlast održi i nastavi (399). U Staljinovoj svijesti veličina zadaće bila je opravdanje svih metoda i postupaka, a one nasilne, okrutne, koje su igrale na slabost i prezirale ljudski materijal, pokazale su se najboljima i najučinkovitijima za postizanje cilja. Ovakav postav je najčišća nihilistička primjena načela da cilj opravdava sva sredstva, a koje je načelo bilo vodeće u staljinizmu i općenito u komunističkom pokretu (400). I kad bi trpjeli najokrutnije nepravde, kad bi bili osuđivani za nepostojeće zločine i kad bi bili vođeni na strijeljanje, poznati partijski i državni rukovodioci svjedočili su svoju lojalnost i nepokolebljivu vjeru u partiju i komunizam, kličući „Živio Staljin!" Dakle, okrutnost je davala odlične, korisne i hvalevrijedne rezultate: same žrtve podupirale su režim čak i onda kada ih je on na najokrutniji način uništavao – u ironičnom obratu od situacije kod *holodomora* kad je partija tumačila da sovjetsku vlast ruše oni koji sami gladuju na smrt. Brutalna represija je tijekom vremena rasla kako u opsegu tako i u intenzitetu nasilja, a jedan od razloga bio je što je represija davala brze i trajne rezultate u ostvarenju utopije (401). Ne trebaju nas onda čuditi ni neke druge Staljinove crte koje bi na drugim ljudima, i to s pravom, bile smatrane naprosto teškim psihološkim defektima. Primjerice, smatra se relativno dobro dokumentiranim da Staljin nije patio ni od kakvog grizodušja, odnosno da ga ni usprkos nevjerojatnom broju žrtava koje je otjerao u smrt i u strašne patnje nikad nije pekla savjest (402). Naša uobičajena predstava o političkim i drugim borbama polazi od toga da „borci" u borbu unose snagu i moć pa onda pobjeđuju ili gube s obzirom na to je li njihova snaga jača ili slabija od protivnikove; ali Staljin nije tako ulazio u svoje borbe. One nisu bile „borbe za moć" u smislu odmjeravanja snaga i moći protivnika i onda ishoda koji je ovisio o tome tko je jači, nego je Staljinu borba davala moć te je Staljin svoje snagu i moć crpio iz same borbe i u njemu se koncentrirala sva snaga koja se u njoj oslobađa. Kako je to moguće? Odgovor je u „masovnoj bazi staljinizma", energiji masa te začudnoj činjenici da su Staljinovi progoni i likvidacije jačali tako što su dobivali snagu i moć od samih žrtava. To pokazuju svi oni koji su na strijeljanju klicali „Živio Staljin!", svi oni koji su sudjelovali u progonima pa i sami ubrzo primili metak u potiljak, obično pod istim optužbama koje su ranije sami fabricirali protiv drugih, zatim milijuni onih koji su pisali dostave i denuncirali svoje bližnje, kao i svi oni koji su na suđe-

njima priznavali svoje potpuno nevjerojatne zločine. Načelo da „nije postojalo nikakvo Ja izvan partijskog Mi; pojedinac je ništa, partija je sve; grana koja se odlomi od stabla mora uvenuti" značilo je upravo to da pojedinac, čak i onda kad je krivo optužen, kad su mu pripisane nepostojeće krivice i nanesena krajnja nepravda, treba svojim priznanjem raditi za partiju i tako je jačati. Staljin se nije borio protiv svojih žrtava, nego zajedno s njima (404). Stvari su jednostavne: priznanje ima funkciju potvrditi onu verziju događaja koju Staljin želi da bude prihvaćena kao istinita; fabricirane optužbe su previše providne i ne moraju biti uvjerljive; ako pak optuženici priznaju, optužbe odmah dobivaju gotovo potpunu uvjerljivost i potvrđuju Staljinovu verziju događaja i tumačenje političke situacije; na taj način priznanja žrtava legitimiraju i perpetuiraju sistem koji je sam po sebi utemeljen na lažima. S priznanjima, međutim, svaka žrtva samo učvršćuje legitimitet režima jer pokazuje da vlast govori istinu i da se bori protiv stvarnih neprijatelja u interesu naroda (407). Drugim riječima, da bi njihova žrtva bila odista „pomoć" partiji i režimu, za to je bilo potrebno da ona bude apsolutna, odnosno morali su dati život. Staljin je mirno potpisivao presude na smrt, stotine u jednom danu – 12. prosinca 1938. čak 3167 presuda (408). Staljin je, nadalje, gradio i izgradio kult ličnosti. Nitko nije izazvao njegovu vlast, štoviše i u nekoliko navrata ponuđene, a neprihvaćene ostavke (na primjer, 1924., 1927., 1941., 1952.) koristio je za jačanje moći. Smisao kulta ličnosti je da stvori paradoksalno biće pojedinca koje je kolektiv (415). Da su se mnogi plašili, o tome nema dvojbe. Čak i najviši rukovodioci – osobito oni – bili su u stalnom strahu da će pasti u nemilost, biti uhićeni, osramoćeni, poniženi i na kraju ubijeni, a da možda nikad neće saznati zašto. Ali Staljina se voljelo i to, kako pokazuju manifestacije kulta ličnosti, za čovjeka preko svake mjere. Kult ličnosti Staljina dobio je upravo nevjerojatno apsurdne oblike. Staljinu su se obraćali kao Ocu narodâ, titulirali su ga kao Najvećeg genija u povijesti čovječanstva, kao Prijatelja i učitelja svih trudbenika, kao Sjajno sunce čovječanstva, kao Životnu silu socijalizma. Iz dana u dan, godinama, Pravda je objavljivala na naslovnoj strani obožavalačka „pisma drugu Staljinu", a taj su primjer vjerno oponašale sve druge novine. Primjerice, prilikom Staljinova sedamdesetog rođendana – u prosincu 1949. godine – bujica rođendanskih čestitki i poruka bila je tako golema da je Pravda čestitke objavljivala u nastavcima, i to iz dana u dan, još punih nekoliko godina (416–417). Dakako, ako se uzme da su ovi izljevi ljubavi i obožavanja upućeni pojedincu, čovjeku, bez obzira na to kako visoku poziciju zauzima u zajednici, oni su odista „apsurdni". Međutim, ako se to čita u "religijskom ključu", ne kao da je riječ o kultu ličnosti u profanoj, čisto političkoj sferi, nego o pravom kultu u središtu kojeg stoji nadnaravno, prvotno, svemoćno i sveznajuće biće, onda je sve na mjestu. Ne bez utemeljenja, u ruskoj povijesti je konstatirano da „nijedan car nikad nije bio tako hvaljen" (419). Sovjetski ljudi su vjerovali u Staljina. Vjera u sistem, ideju i vođu ostala je kod pravovjernih nepokolebljiva i *in extremis*. U analizi Staljinove teodiceje Ozren Žunec postavlja možda i presudnu postavku staljinizma. Osnovno je i najteže pitanje Staljinove diktature koje priziva religijski kontekst kako je moguće da se projekt ostvarenja najboljeg društvenog uređenja i potpunog oslobođenja čovjeka od svega zla, naprednog društva koje je za ljudski opstanak i razvoj sigurno i najpogodnije i koje neuređeni kaotični život u prošlosti zamjenjuju harmoničnim životom, organiziranom prema jedinstvenom umjetničkom planu, ostvaruje najstrašnijim sredstvima, strijeljanjima milijuna, logorima, glađu, brutalnim i ponižavajućim postupcima i neviđenim patnjama (442). Pitanje kako je

moguće da se „najbolji od svih mogućih svjetova" ostvaruje najgorim od svih mogućih sredstava klasično je pitanje teodiceje, odnosno „opravdanja Boga", kako je taj problem i njegovo rješenje u XVIII. stoljeću prvi put nazvao Gottfried Leibniz. Sa Staljinom stvari stoje vrlo slično: kao mudar i dobar, on želi ostvariti samo dobre i sve dobre stvari: socijalizam, razvoj, napredovanje, blagostanje, proširenje teritorija i političkog utjecaja zemlje, obranu u ratu, oslobođenje radničke klase itd. S druge strane, on je svemoćan i razlog svega u smislu da sve bitno što se događa dolazi od njega – on je hazjajin, gazda svega, Vođa svih vremena i naroda, najzaslužniji za sve. Ništa se ne događa bez njegova znanja i volje, pa odakle onda sve te nevolje, zla i stradanja? Ni Staljin i zlo ne idu zajedno (443). Dobrota omnibenevolentnog Staljina je očito bila onog tipa koji je opravdan samo u „dobroj teologiji", naime prispodobiv je monarhu koji baca narod u zlo kako bi ga iz njega izbavio i tako pokazao svoju dobrotu i mudrost. Dovoljno je podsjetiti se samo na ključne situacije koje je Staljin namjerno izazvao i onda ih prekidao, primjerice glad (*holodomor*) 1931–1932, teror i represiju 1936–1938, postavljanje i smjenu šefa NKVD-a Nikolaja Ježova, itd., koje su se sve dogodile po obrascu svemoćnog dobrog bića koje dobrotu manifestira tako da izazove zlo i onda svoju dobrotu dokazuje tako da spašava od zla koje je samo iniciralo. Kao što je napad na Staljina napad na partiju, narod i državu, tako je i lojalnost Staljinu lojalnost partiji, narodu i državi, i obratno: ne može se biti lojalan narodu, partiji i državi bez lojalnosti Staljinu. To je konsekventno izvedeno iz ideje apsolutne vlasti (450). Može izgledati apsurdno da se legitimacija jedne ateističke diktature zaogrće vjerom kao da je riječ o religiji (451). Staljinova „kvaziteokratska" vlast nikad nije bila osporena i trajala je sve do njegove smrti, njegova volja bila je prisutna svugdje; on sam je bio gotovo nevidljiv (453). Sveza straha i ljubavi kako je postavlja Staljin („ljubav nametnuta kroz strah") također je religijska koncepcija (457). Taj koncept dijalektike straha i ljubavi Staljin je primijenio na politički sustav u kojem jedino središte vlasti jest vođa koji, upravo zato što ima apsolutnu vlast, ima i božanske atribute koji se podučavaju, prikazuju, slave i razglašavaju u liturgijama kulta ličnosti. Ljubav prema vođi uključuje poslušnost, i to apsolutnu i bespogovornu, a ako se u ljubavi posustane, onda se ljubav i strah razdvajaju te strah postaje glavni poticaj na poslušnost i ujedno poticaj na ljubav (458). U tom kontekstu može se naslutiti zašto su toliki spremno priznavali svoje enormne i posve apsurdne izmišljene zločine te se sa svojim isljednicima marljivo pripremali kako bi na suđenjima dali potrebne iskaze. Socijalna izolacija i samoća optuženih neprijatelja naroda bili su forma njihove socijalne smrti. U tome je ključnu važnost imalo i pozivanje na komunističko uvjerenje i predanost optuženika, kada mu se kaže da bi on kao svjestan komunist i odani član partije – kvalifikacija koju nijedan zatvorenik ne bi osporavao u nadi da bi ga mogla spasiti – trebao partiji učiniti još jednu uslugu i potvrditi postojanje djela koja mu se stavljaju na teret. U običnom, ovosvjetskom životu ovakva je situacija nepodnošljivo neshvatljiva, ali u religijskom ključu ona itekako ima smisla – ono nadnaravno upravlja našim životima ne vodeći mnogo računa o tome izgleda li to nama logično i pravedno. U tom religijskom ključu partija je sveprisutna, svevideća, sveznajuća i nadzemaljska sila pred kojom se ne može i nema smisla išta kriti (460). Staljin je u početnom desetljeću na poziciji *genseka* – od ranih dvadesetih do ranih tridesetih – javno i glasno govorio protiv kulta ličnosti, ali je istovremeno sve više jačao vlastiti kult ličnosti, prikazujući se tako na jedan način, a djelujući na drugi. Ono što bi u normalnim prilikama bilo lice-

mjerje, dvoličnost i cinična laž, u apsolutnoj diktaturi postaje najviša istina i besprijekorno logičko zaključivanje. Konačno, sigurno je da je diktatura u velikoj mjeri bila koncipirana temeljeći se na religijskim predstavama iako je cijelo društvo bilo impregnirano radikalnim i borbenim ateizmom (464). Staljinovu vlast trebalo bi u svjetlu kulta upotpuniti ocjenom da je bila i „kvaziteokratska", odnosno da je vlast oblikovana kao da je na njenom čelu božanstvo, apsolutno, svemoćno, mudro i sveznajuće, izvor dobra, sigurnosti, poduke i brige za čovjeka. Kad je riječ o staljinizmu, uvijek je potrebno imati u vidu da je on postao neka vrsta svjetovne religije. U ocjeni uspješnosti staljinizma Ozren Žunec ističe kapitalni zaključak. Ako se održanje i stabilnost nekog društva, osobito ako je to praćeno i razvojem na raznim područjima, može smatrati uspjehom vlasti, onda Staljinova diktatura prolazi taj test. Dakako, to je zastrašujući zaključak, koji s jedne strane uklanja nadu da su demokracija i poštivanje elementarnih vrednota, pravednosti i zakonitosti elementarni preduvjeti da bi neko društvo bilo uspješno, a njegova vlast imala legitimitet, a s druge strane dovodi do posve apsurdnog zaključka, naime da je staljinistički režim u dijelu kolektivne memorije zapamćen kao onaj u kojem su vladali „red", „sigurnost" i „ostvarivanje planova" (494–495).

Pseudoreligijski obrasci postupanja u diktaturi, *modus operandi* okrutnosti u upravljanju zemljom, njezin kvaziteokracijski moment ili revolucionarni socijalizam kao sekularna religija kao vid realizacije najboljega društva, argumentirani su u devetom poglavlju pod naslovom *Likvidacije i likvefakcija društva*. U sovjetskom žargonu za smaknuće bio se uvriježio izraz „likvidacija", što je zapravo obazrivi eufemizam jer se njime izbjegava reći ono što se u procesu smaknuća zapravo događa: ubijanje i nasilna smrt. Likvidacije su bile jedini ispravni način provođenja represalija kao političke akcije (499). Međutim, staljinske egzekucije nisu imale smisao samo terminacije osobe, dokrajčenja njena djelovanja i njene disolucije u stalni *flux*, nego i nešto više: stvaranje likvidne društvene stvarnosti, društva koje je stalno u neprestanom pokretu i koje kroz likvidacije osoba, svojih članova, samo sebe likvificira. Likvidacija pojedinca kao terminacija njegova djelovanja pokreće novo kretanje društva i stvaranje novih struktura i pojedinaca, ali samo zato da bi i oni bili likvidirani, dokrajčeni, te tako opet pokrenuli novo kretanje društva i stvaranje novih struktura, i tako u nedogled. Likvidacija, naime usmrćenje, bila je „najviša mjera", dakle ne kazna za počinjeni prijestup, nego „mjera društvene zaštite", politička mjera. Osnovna je ideja da se ne dopusti stvaranje nikakvog društvenog sloja, a osobito birokratskog, koji bi svojim solidifikacijom i etabliranjem stekao neovisnost te vlastiti politički i socijalni kapital i na taj način ugrozio diktatorovu vlast. U razdoblju Velikog terora u državni aparat je uvedeno pola milijuna novih kadrova, a 1.200.000 ih je likvidirano. Ideja čistki bila je, dakle, da se ukloni stari boljševički aparat, ali da se ne dopusti stvaranje novoga, pri čemu preferirana kvaliteta nove generacije u aparatu nije bila bolja obrazovanost ili veća lojalnost sovjetskoj vlasti, nego odanost Staljinu (500, 502). Strahom se treba postići da aparat svoju legitimaciju – da djeluje u ime vođe – ne koristi za stvaranje vlastite moći, odvojene i neovisne od vođine (apsolutne, vrhovne vlasti). Ako vođa naslijedi aparat, odnosno dođe na vrhovnu vlast tako da zatekne aparat s kojim mora raditi, onda se opasnost da aparat pokušava zamijeniti vrhovnu vlast samo pojačava budući da aparat ima socijalni kapital sudjelovanja u stvaranju poretka (na primjer, u revoluciji) koji mu može poslužiti za legitimaciju vlastitog neovisnog djelovanja (503). Za razliku od demokratske vlasti koja je sva „prošarana" različitim *checks and balances*,

odnosno međusobnom kontrolom raznih grana vlasti te značajnom devolucijom vlasti i upravljanja na područne i lokalne samouprave, u diktaturi najviša vlast ne dijeli svoj autoritet ni s kim te joj je stoga potreban centralizirani aparat koji ima moć da sve druge instancije prisili na bespogovorno pokoravanje središnjoj vlasti. Međutim, koliko god da je nužan, aparat se ne smije osamostaliti i steći samostalan legitimitet, a osamostaljivanje proizlazi iz njegova trajanja, konsolidacije, solidifikacije, habituacije, učvršćivanja u identitetu. Zato to skrućivanje treba priječiti, a to je najbolje učiniti tako da se aparat uvijek održava u tekućem, likvidnom, protejskom stanju (504). Da je upravo „miješanje" bilo glavni motiv represalija 1937–1938, ali i inače, jasno je kazao sam Staljin na plenumu CK u veljači 1937., što je operacionalizirano pet mjeseci kasnije: rezolucijom CK „O antisovjetskim elementima" koja je predstavljala programski dokument, pa i manifest Velikog terora (505–506). Novi aparat stvoren je pod šefom NKVD-a Nikolajem Ježovom, u razdoblju *ježovšćine*, najžešće represije 1937–1938, strijeljanom nakon što je partijsko povjerenstvo utvrdilo da su u NKVD-u počinjene „teške pogreške, zloporabe, prekoračenja ovlasti", a koji je na odlasku na strijeljanje izrekao klasičnu „tajnu vjere": „Recite Staljinu da sam žrtva okolnosti i da nije nemoguće da neprijatelji naroda koje sam propustio uočiti imaju svoje prste u tome. Recite Staljinu da ću umrijeti s njegovim imenom na usnama" (516). Na čelu NKVD-a naslijedio ga je Lavrentije Berija, ubijen, nakon smrtne osude pod lažnim optužbama, u eri destaljinizacije, deset mjeseci nakon smrti Staljina. Razmatranje fenomenologije likvificiranog društva uspostavljenog Velikim terorom ukazuje da, gubeći identitet, ljudi gube veze s drugima budući da one počivaju na ulogama koje pojedinci u društvu zauzimaju; kad to nestane, nestaje i društvena struktura, društvo se sastoji od suštinski irelevantnih, anonimnih članova bez identiteta, raspoloživih za svaku zadaću koju im vodstvo može dodijeliti (525). To likvificirano društvo nema ni prošlosti – prošlost se svaki dan iznova definira prema potrebama sadašnjosti. Postići da je svaki zaokret uvijek moguć krajnji je cilj likvefakcije društva (528–529). No da bi se ostvarila neophodna stalna destabilizacija aparata i društva, ona mora biti teror, naime masovna represija s dovoljno zastrašujućim efektima, a za to je potrebno ubijanje (531). „Miješanje aparata" s likvidacijama bila je svjesno provođena politika; bila je riječ o stalno iznova pokretanoj i u kretanju održavanoj likvefakciji aparata koja se nikad nije smjela zaustaviti. Svi su bili smjenjivi i svatko je mogao biti uhićen, bez obzira na zasluge – štoviše – i upravo zahvaljujući njima (538). Veliki teror službeno je prekinut „Odlukom o uhićenjima, javnotužiteljskom nadzoru i istražnim postupcima" Sovjeta narodnih komesara i CK od 17. studenog 1938. godine. Istovremeno, Odlukom je obrazloženo i zašto teror treba nastaviti: „Masovne operacije razbijanja i iskorjenjivanja neprijateljskih elemenata koje je NKVD provodio 1937–1938. uz pojednostavljenu istragu i suđenje" dovele su „do niza velikih nedostataka i izobličenja u radu NKVD-a i tužiteljstva", dakle meta je bio NKVD. Već sljedećeg proljeća, 10. travnja 1939. godine, uhićen je čelnik NKVD-a Nikolaj Ježov. Optužen je da je bio dugogodišnji špijun Poljske, Njemačke, Engleske i Japana. U istrazi je sve to i priznao, uz mnoge druge zločine. Partija, dakle, nije pogriješila, nego se neprijatelj uvukao i sabotirao čak i NKVD i Veliki teror (539). „Odluka" nije u potpunosti obustavila teror i uhićenja, nego su istrage, torture, strijeljanja i zatvaranja u Gulag nastavljeni, premda u manjem opsegu. Tako je novi veliki val represalija krenuo nakon kraja Drugog svjetskog rata, kad se Sovjetski Savez našao u daleko povoljnijim geopolitičkim prilikama; ne samo da je zemlja pobijedi-

la u ratu nego je i značajno proširila svoj teritorij i osobito politički utjecaj na mnoge zemlje Istočne Europe te je SSSR stekao status jedne od dvije svjetske supersile. Pobjeda u ratu Staljina je podigla u neslućene visine obožavanja, a on je to iskoristio za jačanje režima. No, na vrhuncu moći Staljin je i počeo gubiti u pokušaju da se metoda zapovijedanja presadi i u međunarodni komunistički pokret, što dokazuje sukob s bivšom SFRJ 1948. godine. Promjene u SSSR-u naslućivale su se početkom 1950-ih. Lavrentije Berija, kojeg se i danas smatra najgorim staljinističkim krvolokom, počeo je razvijati planove liberalizacije: destaljinizaciju su zapravo planirali i proveli staljinisti (557). No, u lipnju 1953. je uhićen i kasnije strijeljan: bio je to paradoksalan obračun staljinista pod vodstvom Nikite Hruščova s ultrastaljinistom Lavrentijom Berijom, sada najradikalnijim destaljinizatorom. Kao da je zamorena, diktatura je početkom 1950-ih popuštala i polagano malaksala. Istodobno, Staljinov odgovor na promjene bio je teror: na plenumu CK-a 1952. napao je vrh partije i svoje najbliže suradnike. Dakle, radilo se o pripremi novog terora sa standardnim argumentom: što je socijalizam uspješniji, to su nasrtaji neprijatelja ogorčeniji, pa onda i borba protiv njega treba biti žešća (538–539). Posljednje Staljinovo „miješanje aparata" bila je „doktorska zavjera": objavljeno je da je raskrinkana klika od devet profesora medicine, kućnih liječnika kremaljske vrhuške, koji su bili optuženi da su britanski i američki špijuni i po nalogu tih službi ubili visoke sovjetske dužnosnike. Doktori su priznali sve što se tražilo, ali je Staljinovom smrću 5. ožujka 1953. postupak obustavljen, a oni koji su kreirali aferu strijeljani ili smijenjeni. Nakon Staljinove smrti represija je i dalje bila realnost sovjetskog društva, ali to više nije bila ona sistemska represija i likvefakcija aparata kao način vladavine i upravljanja društvom. Na dan sahrane milijuni ljudi su pohrlili u središte Moskve odati posljednju počast i oprostiti se od voljenog i obožavanog vođe. Kretanje svjetine nije bilo dobro organizirano, pa je došlo do stampeda, a u pokušaju uspostave reda uporabljeno je vatreno oružje, pa su stotine – ako ne i tisuće – opet poginule u jednom od posljednjih „puštanja krvi" u Staljinovoj diktaturi. To je dio od ukupno 19,5 do 22 milijuna ljudi, žrtava Staljinove vladavine od 1919. do 1953. godine (565–566). Destaljinizacija nije provedena ni izdaleka tako sistematski, duboko i široko kao denacifikacija u poslijeratnoj Njemačkoj: za događaje u vrijeme represije i terora odgovaralo je tek tridesetak ljudi. Jedina sankcija koju su dobili najistaknutiji organizatori i izvršitelji represije (lideri NKVD-a) bila je da u destaljinizaciji nisu bili rehabilitirani, iako su i sami bili strijeljani u nezakonitim čistkama. Takvu destaljinizaciju i sam bi Staljin pohvalio (568–570).

Rezultati fantastično provedenog istraživanja sumirani su u zaključnim razmatranjima. Ističe se da je Staljinova diktatura bila apsolutna, bez uzora u povijesti, najstrašnija diktatura, bez presedana. Staljinova neusporediva diktatura bila je apsolutna, nadzirala je sve i svime dirigirala, ne ostavljajući nijednom društvenom subjektu ni najmanji prostor slobode ili autonomije. Razvijena je kultura konformizma, ulizištva i nekritičkih glorifikacija, a pažljivo razvijani kult vođe poprimio je na kraju prave religijske karakteristike. Pozvani da sudjeluju u otkrivanju neprijatelja, građani su se međusobno manično potkazivali stvarajući otrovnu klimu nepovjerenja u kojoj su nicale perverzne strategije da se izbjegne denuncijacija protiv sebe. Diktatura je strijeljala nekoliko milijuna ljudi, a više desetaka poslala u logore, pod optužbama koje su bile potpuno apsurdne i neodržive, a osude nepravedne i protuzakonite. Sustav je proizvodio paradokse koji su imali logičku utemeljenost (592). Diktatura je trajala više desetljeća, uglavnom bez značajnijih političkih i društve-

nih osporavanja i uz prihvaćanje koje nije uvijek bilo neiskreno, umjetno i neautentično. Pa ipak, i tu počinje nedoumica, ta ista diktatura zemlju je provela kroz zamašne modernizacijske procese koji su je potpuno izmijenili u ekonomskom, socijalnom, kulturnom i tehnologijskom pogledu: Staljin je preuzeo zemlju s drvenim ralom, a ostavio je s nuklearnim reaktorom, uz što su išli i pobjeda u svjetskom ratu i veliko širenje sovjetske zone interesa te postizanje statusa jedne od svjetskih supersila. Uz sintetizirane ocjene postignuća diktature, autorovo je remek-djelo i postavljanje niza neodgovorenih pitanja koja možda još izraženije oslikavaju paradokse i logiku Staljinove diktature. No ta su pitanja i pouka i poruka za političke poretke i političku praksu generalno. Kako je bilo moguće da se takva diktatura ne samo uvede nego i prihvati i održi? Kako to da je diktatura i pored svoje zloće cijelo vrijeme zadržala legitimitet u očima velikog broja onih kojima je vladala? Kako to da je upravo projekt ostvarenja najboljeg društvenog uređenja, potpunog oslobođenja čovjeka od eksploatacije i svestranog razvoja ličnosti završio gaženjem, ponižavanjima, olakim ubijanjima i strašnim patnjama? Kako to da su ljudi, čak i kad se s njima osobno najokrutnije i nepravedno postupalo, i dalje vjerovali u projekt i Staljina? Kako to da je on bio predmet iskrene ljubavi i obožavanja masa? Kako to da netko tko je na milijune puta ubio i na desetke milijuna puta lišio slobode, bude hvaljen, slavljen, podupiran ne samo od svojih pomagača nego i od cijelog naroda, u nekim aspektima i od svjetske javnosti? Kako to da je upravo radikalno ateistički režim, koji je progonio vjeru i crkve, stvorio novi kult sveznajućeg i svemoćnog bića s diktatorom u središtu u koji je bilo obvezno vjerovati? Kako to da je ta užasna, nepodnošljiva diktatura i danas ne samo predmet melankolične tuge i čežnje nego i, barem u svojim geopolitičkim sadržajima, nudi ciljeve koji nadahnjuju sadašnju, a vjerojatno i buduću rusku politiku? Najteže pitanje od svih koje se u ovom kontekstu može nametnuti jest: a što ako je Staljinova diktatura samo do kraja i konsekventno provedena ideja zapadnog pojma politike? Što ako je ona samo do kraja očišćena i od svega izvanpolitičkog, koje se često miješa u politiku, oslobođena politika, što ako je ta diktatura zapravo „ono političko sámo"? Što ako je zlo koje je Staljin nanio milijunima samo posljedica svjesnog i promišljenog odvajanja političkog programa od svih ljudskih vrijednosti kao što su poštovanje života, uvažavanje prava ili empatija, sve u svrhu brzog postizanja ciljeva društvene preobrazbe, a ne tek posljedica nekog patološkog poremećaja (593)? U tom slučaju njegova diktatura jedno je od mogućih sredstava za postizanje političkih ciljeva i time sastavni dio političkog habitusa čovječanstva koji svi dijelimo. U praktičnom smislu Staljinova diktatura ima stare korijene, iz vremena antike, o čemu je u *Politici* pisao Aristotel. To uključuje pokornost u strahu, raskidanje socijalnih veza i socijalno nepovjerenje (580–581). Također, represija je ključno sredstvo održavanja tiranije, pri čemu je usmjerena prema najboljima, istaknutim osobama, jer su oni opasni za diktaturu, bliskima tiraninu, kao i budućim krivcima (582). Uostalom, na Staljina nikada nije pokušan atentat (589), a to je bila optužba u svim optužnicama. Shakespeareov Macbeth, pak, ključan je teorijski okvir za razumijevanje Staljinove diktature. U razmatranju alternativa Staljinu, autor ističe da je Staljin u pravom smislu „autor" staljinizma i da ga je zamislio, svjesno izabrao, detaljno razradio i izveo kao cjeloviti sustav koji je trebao dovesti do ostvarenja onakvog socijalizma kakav je on sam koncipirao te je to i postigao, nadziruć njegovo funkcioniranje stalno, pomno i izbliza. Njegov izbor autokratske vlasti pokazao se ispravnim budući da preko trideset godina nije bio ozbiljnije ospo-

ren niti je bilo spomena vrijednih pokušaja rušenja njegove vlasti, a istovremeno je zabilježen društveni i ekonomski napredak. U filozofijskom, pak, smislu staljinistička represija bila je zlo i bila je na rubu da postane ono ontologijski nemoguće „savršeno zlo" koje ne dopušta da bi ikakvo dobro postojalo, a time i postojanje uopće. Zlo se stoga stalno uvećavalo i prijetilo postati apsolutno, tako da je staljinizam, koji je zbog represije nesumnjivo bio najgori od mogućih svjetova, bio u opasnosti da više neće moći opstojati postane li još samo malo lošiji (607). Naravno, državnika koji svojom politikom državu dovede na sam rub propasti, a kako se zapravo i dogodilo u Velikom teroru, moglo bi se smatrati krajnje neuspješnim i nesposobnim. Međutim, u ovom slučaju dogodio se još jedan paradoks, naime da je ono što bi politički i u kasnijoj povijesnoj ocjeni državnika „pokopalo", zapravo samo ojačalo njegovu moć i potvrdilo ga kao mudrog i skrbnog vođu koji naciju spašava. Naime, zahvaljujući pokrenutoj „lančanoj reakciji", Veliki teror se sam od sebe nije mogao zaustaviti i vodio je državu prema propasti, ali bi onda, tik pred katastrofu, istupio Staljin i svojom intervencijom sve prekinuo, pokazavši da je jedini koji to može zaustaviti i „spasiti stvar". To se najočitije pokazalo 1938. godine kada je Veliki teror, koji je odnosio milijune života, prekinut preko noći, isto onako kako je počeo – dekretom. Upravo u području represije, u području nanošenja zla, oduzimanja fizičkog, obiteljskog i duhovnog života, upravo u tome području djelovanja „savršenog zla", koje je odlično funkcioniralo premda je bilo na rubu da uništi zemlju, upravo u tome leži fascinantno savršenstvo staljinskog sustava i najbolje svjedočanstvo Staljinove genijalnosti i zloće. Staljinu se mora priznati da je sam koncipirao originalni i nikad prije viđeni politički sustav te da je sve rješavao ingenioznim rješenjima (608–609). U analizi logike diktature Ozren Žunec ističe da je staljinistička diktatura proizvela bezbrojne paradokse (logički sud koji sam sebi proturječi) i apsurdne (nerazumne, neshvatljive, besmislene) ishode, pa je i to kritičare staljinizma navelo na ocjenu da se radilo o diktaturi koja je bila arbitrarna, nelogična, iracionalna i histerična. No, valja upozoriti da paradoks nije izostanak logike, nego njen proizvod i da nastaje njenom primjenom. Kult vođe koji je imao religijske značajke bio je apsurdna pojava u militantno-ateističkoj zemlji. Apsurdan je bio i sam komunistički projekt u cijelosti: najslobodnije društvo do kojeg je trebalo doći neumitnim povijesnim razvojem ostvarivalo se najgorom masovnom represijom. Apsurd izvitoperene logike i etike evidentan je u slučaju optuženosti Nikolaja Buharina kojeg je Anastas Mikojan vješto matirao rekavši mu da "ako ne prizna da je fašistički plaćenik, time priznaje da je fašistički plaćenik." Argumentacija, koju su svi razumjeli, ide ovako: Partija traži od Buharina da prizna da je fašistički plaćenik kako bi se njegovim iskazom dodatno potvrdila Staljinova teza da je neprijatelj premrežio sve sovjetske institucije i ubacio svoje špijune. Ako je Buharin svjestan i odan član partije i ako nije kriv, to jest ako nije fašistički plaćenik, priznat će da je fašistički plaćenik te tako pomoći partiji. Ako ne prizna, onda nije svjestan i odan član partije koji partiji pomaže, nego sabotira njenu politiku, pa je stoga fašistički plaćenik i kriv. Dakle, fašistički je plaćenik i ako prizna i ako ne prizna. Staljin je sam konstruirao briljantan paradoks po kojem je postojanje raširene trockističke zavjere dokazano time što je nitko nije opazio. Specifičnost staljinizma nije bila samo u izmišljanju i stvaranju takvih i sličnih apsurda, nego i u tome da su apsurdi bili prikazivani kao logični. Ova „dezapsurdizacija" imala je temelj u tome da su svi apsurdi bili toliko pretjerani da se moralo pomisliti da se iza svega toga mora skrivati neki smisao. Apsurd je postao kriterij istine i

logičke valjanosti: što je nešto apsurdnije, to je vjerojatnije i istinitije. Apsurd upravo zato što je apsurd prestaje biti apsurd i postaje istina. Što je apsurd veći, to je istinitiji. Apsurdnost apsurda je indeks njegove istinitosti. Primjerice, dati protiv sebe – makar i lažno – priznanje za člana partije logično je ako to partija zatraži. Apsurd da se po nalogu partije koja zastupa istinu daje lažni iskaz postaje tako posve logičan i „dezapsurdiziran". No, logika staljinizma bila je amoralna. Ključna crta staljinističke politike je odvajanje politike od morala, odnosno ispražnjavanje politike od svake moralne zasade. Kao izabranik povijesti, zadužen ostvariti njen daljnji razvoj, Staljin je prirodno – i logično – smatrao da se s tom zadaćom ništa ne može mjeriti i da se u njenom izvršenju ne smiju dozvoliti nikakva ograničenja. Staljinizam je zato djelovao prema principu da veličanstveni cilj – izgradnja socijalizma – opravdava sva sredstva upotrijebljena za njegovo postizanje. Ozren Žunec na temelju analize staljinizma ne prihvaća bezuvjetnu tezu da je odsustvo morala iz politike rezultat osobnosti političkog lidera. Postavlja presudno, dalekosežno poučno pitanje za sve političke sustave. A što ako je u naravi politike da bitno ne vodi računa o moralu i običajima i nije joj svojstveno da se vodi samilošću ili sažaljenjem, ili barem da se na to obazire? Takva spoznaja bila bi težak udarac za shvaćanje političkog kao skrbi za „opće dobro", onaj *intérêt général*, ili za „dobro življenje svakog pojedinog člana zajednice, a radi ostvarenja čega politička zajednica, kako vjerujemo, i postoji (638). Staljinova apsolutna diktatura sa svojim logičkim izvodima i amoralizmom u tom je pogledu pravi i autentični proizvod moderniteta, pa onda ne treba čuditi da se neki njeni momenti, načela ili čak i fragmenti zlokobno pojavljuju i u drugim modernističkim politikama, uključujući liberalnu demokraciju (641). U odnosu na intelekt i moral, dvije crte koje su podrobno raspravljene, dobro dokumentirane i potvrđene i koje ukazuju na Staljinove iznimnu inteligenciju (državnička kreativnost i umješnost u osmišljavanju, organizaciji i održavanju diktature) i amoralizam, Ozren Žunec ističe da njihov spoj u jednoj osobi ipak izgleda upitno. Prema ocjenama, Staljin je bio genij s dva lica – imao je „izvanredan intelekt" i „izvanredno zlu ćud". Za Ozrena Žuneca, temeljno pitanje koje se pri tome postavlja glasi: kako je tako snažan intelekt uopće spojiv s tolikom zloćom? Je li amoralizam ujedno defekt uma? Ne uvidjeti da projektirane i ostvarene političke institucije i procedure proizvode strahote i stradanja – nije li to očiti intelektualni nedostatak? Također, ljudski projekti moraju biti dalekosežni, hrabri i odlučno izvedeni jer inače ne bi bilo civilizacije niti razvitka i napretka vrste, ali ne smiju biti toliko preuzetni da unište svaku ljudskost. Ne znati vlastite granice također je ozbiljan manjak umnosti. Staljin je to nepoznavanje pokazao na štetu desetina milijuna ljudi. I konačno, Ozren Žunec utemeljeno upozorava na zazivanje Staljina u postsovjetskoj Rusiji i postavlja pitanje je li staljinizam preživio. Uz zazivanje Staljina, kako politička praksa zadnjih desetljeća pokazuje kontinuirano, jednako zabrinjava i njegova nezazivana prisutnost (665). Ruska agresija na Ukrajinu tek je jedan od dokaza takvog smjera. U naznačenom smjeru uspona ideja o posebnosti Rusije, ne treba sumnjati da iza ugla neki novi gutaljinščici čekaju svoju priliku (657).

Knjiga *Gutaljinščik: Pasternak, Macbeth i logika Staljinove apsolutne diktature* znanstveno je remek-djelo. Vrhunska je to, opsežna i temeljita analiza političkog sustava Sovjetskog Saveza od ustanovljavanja do sredine 1950-ih, razdoblja vladavine Josifa Visarionoviča Džugašvilija Staljina, staljinizma kao ideologije, načina i stila vladanja, staljinizma kao diktature koja predstavlja najstrašniji iskaz moći i letalnosti u povijesti. Istovreme-

no, knjiga predstavlja i misaono produbljeno razumijevanje diktature kao jednog od glavnih povijesnih i političkih fenomena 20. stoljeća, neovisno o političkom poretku u kojem je oprimjerena.

Teško je kazati je li knjiga *Gutaljinščik: Pasternak, Macbeth i logika Staljinove apsolutne diktature* filozofska, sociološka, povijesna, politološka, teološka ili antropološka studija, književno djelo, znanstveno djelo iz okvira studija sigurnosti, studija terorizma ili sve to zajedno. Nepobitno, važan je doprinos znanosti generalno i svakoj od naznačenih znanstvenih disciplina partikularno. Originalnost i iznimna kvaliteta knjige očituju se u nekoliko presudnih sumarnih elemenata. Ozrenu Žunecu književno je djelo poslužilo kao teorijski okvir za analizu funkcioniranja političkih sustava. Filozofska i socijalno-znanstvena istraživanja[5] do sada su ustvrdila da je teror (državni terorizam) esencijalna komponenta totalitarizma, no teror nije isto što i nasilje, u totalitarnim sustavima to je oblik vlasti. Ozren Žunec takva je shvaćanja produbio i opsežnije objasnio kako je moguće da se projekt ostvarenja socijalizma ili komunizma, proklamiranog i ideološki određenog kao najboljeg društvenog uređenja i potpunog oslobođenja čovjeka od svega zla, naprednog društva koje je za ljudski opstanak i razvoj sigurno i najpogodnije, ostvaruje najstrašnijim sredstvima, strijeljanjima milijuna ljudi, logorima, glađu, brutalnim i ponižavajućim postupcima i neviđenim patnjama: najbolji od svih mogućih svjetova ostvaruje se najgorim od svih mogućih sredstava. Nasilje i diktatura bili su sredstvo za provođenje društvenih promjena i izgradnju socijalizma. Ozren Žunec je objasnio da nije postojao nikakav otpor najsmrtonosnijoj diktaturi u povijesti. Temeljito je analizirano kako je bilo moguće da se takva diktatura ne samo uvede nego i prihvati i održi. Konačno, diktatura, i pored svega zla koje je proizvela, cijelo je vrijeme zadržala legitimitet u očima velikog broja onih kojima je vladala. Također, objasnio je da su žrtve diktature bili i sudionici obnavljajuće diktature. U cilju dokazivanja lojalnosti partiji, društvu i diktatoru, optuženi su na procesima priznavali najnevjerojatnije zločine koje nisu počinili i za njih su bili lažno optuženi te su u času odvođenja na strijeljanje zazivali Staljinovo ime i kleli mu se na vjernost. Dakako, to je stvorilo društvo koje je jednim dijelom kao društvo, ne samo kao individuumi, bilo duboko asocijalno. Nadalje, Ozren Žunec je objasnio da je diktatura održavana uz podršku društva koje je bilo raskoljeno, u kojem su vladali socijalno nepovjerenje i klima straha. U staljinističkom društvu građani nisu samo podržavali diktaturu, bili su izravni proizvoditelji i sudionici zla. Zbog niza razloga građani su izmišljali denuncijacijske strategije, špijunirali i denuncirali sugrađane, koji su završavali smrću. Ista sudbina bi kasnije sustigla denuncijatore i egzekutore denunciranih i denuncijatora. Prijeporno je stoga provode li u totalitarnim sustavima službe državne sigurnosti u ime sigurnosti isključivo represiju i penetraciju u društvo radi ovladavanja društvom u pogledu prihvaćanja vladajuće ideologije ili, pak, građani denuncijaturama upošljavaju službe državne sigurnosti. Ozren Žunec temeljito je objasnio da je destaljinizacija provođena staljinističkim metodama. Uostalom, ubojica Staljinova protivnika Lava Trockog u Meksiku 1940. Španjolac Jaime Ramón Mercader del Río 1960. je odlikovan ordenom Heroja Sovjetskog Saveza. To dostatno govori koliko je staljinizam bio jak i u vrijeme „otapanja" u eri Nikite Hruščova. Nadalje, Ozren Žunec je objasnio logiku diktature kao biti politike, čime knjiga ima i svevremensku pedagošku dimenziju spram aktera politike u svim političkim sustavima.

[5] Arendt, H. (1951) *The Origins of Totalitarianism*, Cleveland, New York: Meridian Books; Arendt, H. (1972) Crises of the Republic: *Lying in Politics, Civil Disobedience, On Violence, Thoughts on Politics and Revolution*, San Diego, New York: A Harvest Book.

Možda je za čovjeka štetno da sve domisli do kraja, misao je Arthura Koestlera izrečena u romanu *Pomračenje u podne*. No, Ozren Žunec osmislio je i objasnio sve do kraja. *Knjigom Gutaljinščik: Pasternak, Macbeth i logika Staljinove apsolutne diktature* objasnio je neobjašnjivo, objasnio je staljinističku diktaturu kao nitko prije njega u povijesti.

Mirko Bilandžić